

UNIVERZITET U SARAJEVU
EKONOMSKI FAKULTET

ZAVRŠNI RAD

**RAZUMIJEVANJE KONCEPTA ODRŽIVOG TURIZMA U BOSNI I
HERCEGOVINI**

Sarajevo, mart 2024.

NEJLA NOVALIĆ

U skladu sa članom 54. Pravila studiranja za I, II ciklus studija, integrisani, stručni i specijalistički studij na Univerzitetu u Sarajevu, daje se

IZJAVA O AUTENTIČNOSTI RADA

Ja, Nejlja Novalić, student/studentica drugog (II) ciklusa studija, broj index-a 5480-73949 na programu Marketing Menadžment (zajednički smjer sa Zagrebom), smjer Marketing menadžment , izjavljujem da sam završni rad na temu:

RAZUMIJEVANJE KONCEPTA ODRŽIVOG TURIZMA U BOSNI I HERCEGOVINI

pod mentorstvom Berberović dr. Denis izradio/izradila samostalno i da se zasniva na rezultatima mog vlastitog istraživanja. Rad ne sadrži prethodno objavljene ili neobjavljene materijale drugih autora, osim onih koji su priznati navođenjem literature i drugih izvora informacija uključujući i alate umjetne inteligencije.

Ovom izjavom potvrđujem da sam za potrebe arhiviranja predao/predala elektronsku verziju rada koja je istovjetna štampanoj verziji završnog rada.

Dozvoljavam objavu ličnih podataka vezanih za završetak studija (ime, prezime, datum i mjesto rođenja, datum odbrane rada, naslov rada) na web stranici i u publikacijama Univerziteta u Sarajevu i Ekonomskog fakulteta.

U skladu sa članom 34. 45. i 46. Zakona o autorskom i srodnim pravima (Službeni glasnik BiH, 63/10) dozvoljavam da gore navedeni završni rad bude trajno pohranjen u Institucionalnom repozitoriju Univerziteta u Sarajevu i Ekonomskog fakulteta i da javno bude dostupan svima.

Sarajevo, 15. 11. 2023.

Potpis studenta/studentice:

Nejlja Novalić

SAŽETAK

Globalizacija i tehnološki napredak doveli su do ubrzanog razvoja i napretka društva, bržeg obavljanja poslova, transakcija. Osim pozitivnih, one su sa sobom donijele i neke negativne promjene po životnu sredinu, o kojima se posljednjih godina mnogo češće govori – globalno zatopljenje, ekološke katastrofe, zagađenje tla, vode, vazduha i sl. Zbog svega pomenutog, pojavila se potreba za razvojem koncepta održivosti, koji podrazumijeva zadovoljenje potrebe sadašnje generacije, pri čemu se ne ugrožavaju potrebe budućih generacija. Pomenuti koncept ima više svojih dimenzija: ekonomsku, društvenu i ekološku. U ovom radu je prije svega definisan pojam koncepta održivosti, nakon čega je predstavljen koncept održivosti u turizmu što uključuje njegove vrste, načela, uticaj i indikatore. Nakon toga je analizirana povezanost konkurentnosti i održivosti turističke destinacije, te je predstavljen turizam u Bosni i Hercegovini. Provedeno istraživanje je imalo za cilj da da uvid u trenutno stanje održivog turizma u zemlji, te da procijeni nivo svijesti i razumijevanja koncepta održivog turizma kod pojedinaca zaposlenih u sektoru turizma.

ABSTRACT

Globalization and technological progress have led to accelerated development and progress of society, faster performance of business, transactions. In addition to the positive, they also brought with them some negative changes in the environment, which have been discussed more often in recent years - global warming, ecological disasters, pollution of soil, water, air, etc. Because of all the above, there was a need to develop the concept of sustainability, which means meeting the needs of the current generation, while not jeopardizing the needs of future generations. The mentioned concept has several dimensions: economic, social and environmental. In this paper, first of all, the concept of the concept of sustainability is defined, after which the concept of sustainability in tourism is presented, which includes its types, principles, impact and indicators. After that, the connection between competitiveness and sustainability of tourist destinations was analyzed, and tourism in Bosnia and Herzegovina was presented. The purpose of the conducted research was to gain insight into the current state of sustainable tourism in the country, and to assess the level of awareness and understanding of the concept of sustainable tourism among individuals employed in the tourism sector.

SADRŽAJ

1. UVOD.....	1
1.1. Obrazloženje teme	1
1.2. Svrha istraživanja	2
1.3. Istraživačka pitanja	2
1.4. Ciljevi istraživanja.....	3
1.5. Metodologija.....	3
1.6. Struktura završnog rada	3
2. KONCEPT ODRŽIVOSTI.....	4
3. KONCEPT ODRŽIVOSTI U TURIZMU.....	8
3.1. Vrste održivog turizma	12
3.2. Načela održivosti	15
3.2. Uticaj turizma na životnu sredinu.....	17
3.3. Indikatori održivosti u turizmu	20
4. POVEZANOSTI KONKURENTNOSTI I ODRŽIVOSTI TURISTIČKE DESTINACIJE	23
5. TURIZAM U BOSNI I HERCEGOVINI	30
5.1. Okvir za realizaciju ciljeva održivog razvoja u Bosni i Hercegovini.....	31
5.2. Održivi turizam u Bosni i Hercegovini.....	32
5.3. SWOT analiza turizma u Bosni i Hercegovini	35
6. REZULTATI ISTRAŽIVANJA I DISKUSIJA	37
6.1. Rezultati istraživanja	37
6.2. Diskusija rezultata	45
7. ZAKLJUČAK.....	48
REFERENCE	51

POPIS TABELA

Tabela 1. Mjerenja u studijama o mogućnostima ekoturizma.....	13
Tabela 2. Poređenje između ECOS-a, EOM-a i EP-a	14
Tabela 3. Indikatori održivosti u turizmu prema UNWTO i Eurostat.....	22
Tabela 4. Deskriptivna statistika za zastupljenost održivog turizma.....	40

POPIS GRAFIKONA

Grafikon 1. Upoznatost ispitanika sa konceptom održivog turizma	37
Grafikon 2. Prisustvo nekom obliku edukacije o načinima unapređenja održivog turizma u BiH.....	38
Grafikon 3. Obuka studenata iz oblasti održivog turizma	38
Grafikon 4. Stav ispitanika o učincima održivog turizma	39
Grafikon 5. Zastupljenost održivog turizma u BiH	39
Grafikon 6. Doprinos zajednici	40
Grafikon 7. Održive turističke destinacije u BiH	41
Grafikon 8. Doprinos održivom turizmu u BiH	42
Grafikon 9. Odabir destinacije.....	42
Grafikon 10. Postojanje jasno utvrđenih smjernica za provedbu održivog turizma.....	43
Grafikon 11. Aktivnosti koje mogu doprinijeti održivom turizmu u BiH.....	44
Grafikon 12. Glavne prepreke u implementaciji prakse održivog turizma	44
Grafikon 13. Prevazilaženje prepreka	45

POPIS SLIKA

Slika 1. Prikaz ranijeg i novog koncepta održivog turizma.....	16
Slika 2. Konceptualni model održivog turizma	19
Slika 3. Ritchijev i Crouchev konceptualni model destinacijske konkurentnosti	25
Slika 4. Porterov dijamant	27
Slika 5. Determinante privlačnosti konkurentnosti destinacije	28
Slika 6. Faktori koji utječu na konkurentnost održive turističke destinacije.....	29
Slika 7. SWOT analiza turizma u Bosni i Hercegovini.....	36

1. UVOD

1.1. Obrazloženje teme

Održivi turizam počeo se razvijati 1990-ih i smatra se ključnim instrumentom za rješavanje negativnih aspekata masovnog turizma. Glavni ciljevi održivog turizma su zaštita okoliša, pružanje društvenih i ekonomskih koristi za ljude koji rade u sektoru turizma ili drugim sektorima koji su povezani s turizmom, te osiguranje zadovoljstva posjetitelja. Iako su istraživači spoznali značaj održivog razvoja u turizmu, potrebna je potrebna je sistemska edukacija poduzeća, potrošača i drugih zainteresiranih strana da bi održivi turizam postao norma. Potrebno je voditi adekvatno upravljanje, zaštitu i održive prakse kako bi se ostvario dugotrajan opstanak turističkih destinacija i kako bi pružaoci usluga zaradili od ovakvog oblika turizma i kako bi smanjiti troškove koristeći prednosti u odnosu na masovni turizam (Yang *et al.*, 2023).

Guerreiro i Seguro (2018) navode da je portugalska vlada 2017. definisala Turističku strategiju 2027, koju čini pet strateških stupova:

- Vrednovati teritorij – korištenje historijsko-kulturne baštine i očuvanje njezine autentičnosti.
- Poticanje privrede - promocija konkurentnosti nacionalne turističke industrije, inovacija i privlačenje stranih ulaganja;
- Promicati znanje, s jakim naglaskom na vještine i kvalitetna radna mjesta u turizmu
- Stvaranje mreža i povezanosti – poboljšanje dostupnosti i promocija mobilnosti i umreženost između dionika u turizmu.
- Promocija Portugala – poboljšanje pozicije Portugala kao atraktivne destinacije za posjećivanje i ulaganja.

Allan i Allaham (2020) istraživali su turističku organizaciju u javnom sektoru u Jordanu procjenom ponašanja održivog turizma. Istraživanjem je utvrđeno na da menadžeri u jordanskom javnom sektoru pokazuju dobro razumijevanje koncepta održivosti i da su pokušali da ga primjene u skladu mogućnostima. Autori također navode i sljedeće savjete za unaprjeđenje održivosti turizma u Jordanu:

- Poboljšanje shvatanja koncepta održivosti od strane turističkih menadžera.
- Prikupljanje informacija o održivosti u javnom turističkom sektoru u Jordanu.
- Prikupljanje podataka o akcijama koje se koriste za prakticiranje održivosti
- Razumijevanje prepreka s kojima se suočava održivost, te osmišljavanje načina na koje se menadžeri mogu nositi s tim preprekama.

Knežević-Cvelbar, Grün i Dolnicar (2022). sproveli su kvazi-eksperimentalnu terensku studiju tijekom redovnog rada dva hotela u Europi, koja se bavila utjecajem organizacionih faktora na proekološko ponašanje zaposlenih u hotelijerstvu. Rezultati istraživanja ukazuju

da strateške prakse upravljanja ljudskim resursima i poticaji predstavljaju značajne prediktore ponašanja na radnom mjestu za zaštitu životne sredine. Istraživanjem je utvrđeno i da su aktivnosti menadžmenta veoma značajne za transformaciju turizma u održivije oblike. Postojeće studije koje su se bavile pro-ekološkim ponašanjem zaposlenih u vezi s poslom zasnivale su se na teoriji razumnog djelovanja i teoriji vrijednosti-vjerovanja-norme. Rezultati ovog istraživanja ukazuju na to da je teorija pravednosti pogodnija za posmatranje pro-ekološkog ponašanja. Ova teorija je pogodna jer njeni rezultati pozitivno utječu na sve komponente održivog turizma – zaposleni stječu znanje o tome kako se ponašati ekološki i imaju koristi od bonusa koji dobivaju za takvo ponašanje; smanjeni su operativni troškovi što je pozitivno po poslovanje kompanije, a okruženje također ima koristi od povećane održivosti poslovanja.

Globalizacija i tehnološki napredak doveli su do ubrzanog razvoja i napretka društva, bržeg obavljanja poslova, transakcija. Osim pozitivnih, one su sa sobom donijele i neke negativne promjene po životnu sredinu, o kojima se posljednjih godina mnogo češće govori – globalno zatopljenje, ekološke katastrofe, zagađenje tla, vode, vazduha. Na osnovu pomenutog, primjećuje se povezanost između životne sredine i ekonomskog rasta i razvoja. Životna sredina može služiti kao osnova za ekonomski rast i razvoj (npr. prirodni i ljudski resursi), a isto tako, promjene nastale ekonomskim rastom i razvojem se mogu odraziti na nju, kako u pozitivnom, tako i u negativnom smislu (zagađenje prirode, brže obavljanje poslova).

1.2. Svrha istraživanja

Primarna svrha ovog rada je sveobuhvatno istraživanje i razumijevanje koncepta održivog turizma u kontekstu BiH. Istraživanje nastoji da razumije stavove osoba zaposlenih u sektoru turizma o značaju održivog turizma u zemlji.

Također, istraživanje će identifikovati stepen u kojem se održive prakse provode, kao i prepreke sa kojima se suočava sektor turizma u BiH. Istraživanje će ponuditi korisne informacije kreatorima politika, osobama zaposlenim u turizmu, kao i zagovornicima zaštite okoliša i svima onima koji nastoje promovisati održivu turističku praksu u BiH. Ova višestruka analiza ima za cilj da značajno doprinese unapređenju principa održivog turizma u regionu.

1.3. Istraživačka pitanja

Ovaj rad će dati odgovore na sljedeća istraživačka pitanja:

1. U kojoj mjeri su pojedinci zaposleni u sektoru turizma u Bosni i Hercegovini upoznati sa konceptom održivog turizma?
2. Kako turistički profesionalci razumiju važnost održivog turizma u Bosni i Hercegovini?

3. Koje se inicijative i prakse održivog turizma trenutno provode u sektoru turizma u Bosni i Hercegovini?
4. Koje su glavne prepreke sa kojima se susreću turistički profesionalci u implementaciji prakse održivog turizma u Bosni i Hercegovini?

1.4. Ciljevi istraživanja

Ovo istraživanje ima za cilj da procijeni nivo svijesti i razumijevanja koncepta održivog turizma kod pojedinaca zaposlenih u sektoru turizma u Bosni i Hercegovini. Osim toga, ima za cilj istražiti percepcije i stavove zaposlenika u turizmu o važnosti prakse održivog turizma. Istraživanje ima za cilj dati uvid u trenutno stanje održivog turizma u Bosni i Hercegovini. Nalazi će se koristiti za pružanje praktičnih preporuka i implikacija za kreatore politika, aktere u turizmu i druge relevantne subjekte, s ciljem podsticanja implementacije održivih praksi i podrške dugoročnom održivom razvoju turističkog sektora u zemlji.

1.5. Metodologija

Za ovaj master rad kreirana je anketa (Pičuljan, 2016; Šaparniene et al., 2022) kojom se nastojalo ispitati koncept održivosti u turizmu, te stavovi uposlenika u sektoru turizma o zastupljenosti i mogućnostima održivog turizma u Bosni i Hercegovini. Istraživanje je obuhvatilo reprezentativni uzorak od 100 zaposlenika iz sektora turizma. Podaci istraživanja su analizirani korištenjem odgovarajućih statističkih metoda kako bi se izvukli zaključci i preporuke za unapređenje prakse održivog turizma u zemlji.

1.6. Struktura završnog rada

Zbog svega pomenutog, pojavila se potreba za razvojem koncepta održivosti, koji podrazumijeva zadovoljenje potrebe sadašnje generacije, pri čemu se ne ugrožavaju potrebe budućih generacija. Pomenuti koncept ima više svojih dimenzija: ekonomsku, društvenu i ekološku, a o svim pomenutim komponentama održivog razvoja bit će više riječi u prvom poglavlju ovog rada.

Drugo poglavlje ovog rada posvećeno je konceptu održivosti u turizmu. Bramwell *et al.* (2008.; prema Jurišić, 2018) navode sljedeće perspektive promatranja održivog turizma: a) perspektiva u kojoj se radovi usredotočuju na potrošnju ili proizvodnju – bavi se potrošačima turističkih iskustava, etičkim vrijednostima, stavovima i ponašanjima, a područje proizvodnje usmjereno je na oblikovanje i pakiranje turističkih proizvoda u skladu sa etičkim načelima; b) perspektiva koja je usmjerena na vrstu odnosa između potrošača i proizvođača, te c) perspektiva koja je fokusirana na pojedinca i individualnu ili kolektivnu moralnu odgovornost – te koja govori o aspektu „zelenog“ ponašanja poslovnih subjekata, tj. odluka koje su u skladu sa ekološkim zahtjevima, etičkim standardima i zajedničkim društvenim normama. Istraživanja prikazana u ovom radu dotičat će se svih pomenutih perspektiva, kako bi bilo pruženo što više informacija o ovom konceptu u turizmu. Kroz ovaj

naslov bit će prikazani različiti oblici održivog turizma, načela održivog turizma i utjecaj koji on ima na životnu sredinu. Osim toga, također će biti prikazani i indikatori održivosti u turizmu, pri čemu će biti više riječi o različitim konceptima i teorijama koje nastoje objasniti održivost i na koji način je ostvariti.

Konkurentnost turističke destinacije zasnovana na resursima koji je izdvajaju u odnosu na druge destinacije. Pomenute resurse je potrebno adekvatno iskoristiti kako bi se ostvarili željeni rezultati. Ovo poglavlje opisuje konkurentnost turističke destinacije i njenu povezanost s održivošću, nastojeći pomenutu povezanost opisati kroz različite modele koji su se razvili u srhu proučavanju upravo te povezanosti.

Četvrto poglavlje je posvećeno situaciji u Bosni i Hercegovini – kakve su trenutne mogućnosti razvoja održivog turizma, koliko se radi na njegovom razvoju i na koji način, koliko je uopće zastupljen u našoj zemlji i koje su to mjere koje se trenutno poduzimaju u svrhu ostvarenja ciljeva održivog turizma u Bosni i Hercegovini.

U posljednjem poglavlju ovog rada bit će prikazani rezultati istraživanja koje je sprovedeno u svrhu ovog magistarskog rada, a također će biti prikazana i sekundarna istraživanja koja su se bavila sličnom tematikom. Ovo poglavlje sadržavat će podatke o ciljevima i metodologiji istraživanja, te rezultate dobivene anketnim upitnikom koji je korišten za ispitivanje.

Zaključkom će se nastojati pružiti kratak uvid u cjelokupan rad, te stavovi i prijedlozi za buduće aktivnosti koje se tiču ove oblasti turizma, ekonomije i ekologije.

2. KONCEPT ODRŽIVOSTI

Ciljevi održivog razvoja su smanjiti stopu siromaštva i gladi, poboljšati zdravlje i blagostanje ljudi, omogućiti kvalitetno obrazovanje, rodnu ravnopravnost i smanjiti nejednakosti, zatim obezbijediti dostojanstven rad i ekonomski rast, nastojati uspostaviti odgovornu potrošnju i proizvodnju, kao i očuvanje klime i okoliša. Sve pomenuto nastoji se uspostaviti kroz partnerstvo različitih institucija. Ovaj pristup predstavlja holistički pristup održivom razvoju, naglašavajući važnost suradnje različitih dionika kako bi se ostvarili održivi ciljevi za bolju budućnost. Pomenuti ciljevi mogu se ostvariti na sljedeći način (Beg, 2018):

- Zelenim rastom – zeleni rast je ekonomska teorija koja zagovara privredni rast i razvoj koji bi osiguravali da se prirodni resursi koriste na održiv način. Na osnovu toga, zelena industrija nastoji ostvariti održive obrasce proizvodnje i potrošnje.
- Kružnom ekonomijom – oslanja se na reciklažu i ponovnu upotrebu i, za razliku od linearnog modela ekonomije, usredotočena na kružni model ili „proizvedi-potroši-proizvedi-potroši...“ pristup. Ona nastoji ostvariti privredni razvoj bez otpada, odnosno ekonomski sistem koji podrazumijeva dobru i pozitivnu povezanost između

ekonomije i okoliša. Osnovni načini na koji se može sprovoditi jesu minimiziranje potrošnje potrošača, ponovna upotreba i reciklaža.

- Bioekonomijom – koja podrazumijeva korištenje isključivo obnovljivih prirodnih resursa.

Održivost se može definisati kao očuvanje blagostanja tokom produženog, potencijalno neodređenog vremenskog okvira. Iako se ova definicija pretežno bavi ekološkim aspektom trostrukog rezultata, važno je napomenuti da okoliš i održivost nisu zamjenjivi pojmovi. Neki oblici degradacije životne sredine, kao što je zagađenje vazduha i vode, su i reverzibilni i štetni u sadašnjosti, naglašavajući perspektivu dobrobiti. Ova pitanja se razmatraju i u okviru ekološke i socijalne dimenzije u okvirima kao što su Smjernice EU za procjenu uticaja. Štaviše, ono što se prenosi budućim generacijama proteže se izvan brige o okolišu i uključuje kulturno naslijeđe, uključujući umjetnost, kulturne pejzaže, infrastrukturu, tehnologiju i institucije. Ovo naslijeđe uključuje resurse vitalne za proizvodnju i naš opstanak, iako je njihovo identificiranje izazovno s obzirom na evoluirajuću prirodu osnovnih resursa. Neki resursi posjeduju estetsku, naučnu ili intrinzičnu vrijednost, kao što su orangutani, Picassove slike ili znanje o crnim rupama. Napori očuvanja variraju, pri čemu su neki resursi dobro zaštićeni, poput znanja i umjetničkih djela, dok drugi, kao što su kulturno-historijski okviri, predstavljaju veće izazove. Prepoznajući da ljudi cijene više od osnovnih potrepština, ne postoji inherentna potreba za razdvajanjem ovih vrsta resursa. Umjesto toga, značajnija razlika leži u kategorizaciji resursa kao prirodnih ili koje je stvorio čovjek i kao obnovljivih ili neobnovljivih. Obnovljivi resursi koje je stvorio čovjek usklađeni su sa ekonomskim konceptom kapitala, te je u skladu s tim i usvojena ova terminologija (Kuhlman i Farrington, 2010).

Održivi razvoj objašnjava se kao onaj koji zadovoljava potrebe sadašnje generacije, ne ugrožavajući zadovoljenje potreba budućih generacija. Ovakva definicija identificira osnovne principe održivosti, a to su: holistički pristup, zaštita okoliša i ekoloških procesa, olakšavanje saradnje s javnosti, osiguranje održive produktivnosti koja će se održati i u budućnosti, te osiguranje bolje razine pravednosti i mogućnosti u različitim zemljama (Niedziółka, 2014).

Pearce, Markandya i Barbier (1989) navode dvije perspektive o održivosti:

- Uvjerenje da bi sljedeća generacija trebala naslijediti bogatstvo, koje obuhvata i imovinu koju je stvorio čovjek i okoliš, ekvivalentan ili veći od onoga što je naslijedila prethodna generacija;
- Vjerovanje da bi sljedeća generacija trebala naslijediti zalihe ekoloških dobara ne manje od onoga što je naslijedila prethodna generacija.

Ova gledišta se obično nazivaju slaba i jaka održivost. Uprkos izazivanju žestoke debate, postoji validnost u obe perspektive, pri čemu određeni resursi potpadaju pod opseg jake održivosti, a drugi pod slabu održivost. Razlika zavisi od toga u kojoj mjeri se resursi mogu zameniti kapitalom. Na primjer, iscrpljivanje fosilnih goriva potpada pod slabu održivost,

jer se mogu razviti alternativni izvori energije, ublažavajući obavezu ostavljanja nesmanjenih zaliha nafte za buduće generacije. Suprotno tome, izumiranje vrste, s obzirom na trenutno stanje naučnog znanja, predstavlja gubitak koji je u skladu sa snažnom održivošću. U suštini, snažna održivost djeluje kao skup pragova koji se ne smiju preći. U procjeni uticaja, sve posljedice predložene intervencije moraju ostati unutar ovih pragova. Na uspostavljanje ovih granica utiču društveno i politički određene preferencije i otpornost sistema, kao što je ekosistem, da se oporavi od šokova i stresa.

Termin održivost se često koristi za opisivanje društvenog cilja, pri čemu naučnici, istraživači i profesionalci tvrde da je sistem održiv kada je usklađen sa specifičnim ciljevima. Održivost implicitno upućuje na ekološke, društvene i ekonomske svrhe, vrijednosti ili ciljeve koje određene ljudske akcije imaju za cilj. Iz ove perspektive, održivost se konceptualizira kao idealizacija odnosa između prirode i društva unutar specifičnih referentnih sistema. Značaj održivosti u ovom kontekstu postaje očigledan kroz upućivanje ovih izjava na takve svrhe ili ciljeve. Koncepti i ljudske akcije povezane sa održivošću direktno proizilaze iz ovih osnovnih svrha, ciljeva ili društvenih očekivanja. Shodno tome, ova upotreba implicira teleološku interpretaciju koncepta održivosti (Salas-Zapata i Ortiz-Munoz, 2019).

Moguće je govoriti o sljedećim aspektima održivog razvoja: a) ekonomska održivost može se shvatiti kao ostvarivanje rasta, učinkovitosti i pravedne distribucije bogatstva; b) društvena održivost odnosi na zajedničko donošenje odluka, mobilnost i koheziju, ostvarivanje društvenog identiteta, razvoj institucija i slično; c) ekološka održivost koja uzima u obzir cjelokupan ekosistem, kapacitet i zaštitu prirodnih izvora i uvažava biološku raznolikost. Održivost se također može posmatrati kroz tri razine – prva koja podrazumijeva da su različite vrste kapitala savršeni supstituti i pri tome ne pridaje značaj strukturi kapitala; druga koja do neke mjere uvažava komplementarnost različitih oblika kapitala; i treća kojom je onemogućena svaka operacionalizacija, a svaka pojedina vrsta kapitala nastoji se održati netaknutom za buduće generacije (Kordej-de Villa, 1999).

Na relaciji ekonomija–ekologija postoje određene suprotnosti, te se stoga smatra nužnim identificirati njihove uzajamnosti i tendencije prevladavanja ekonomskih nad ekološkim aspektima razvoja. Istraživači navode da je u tu svrhu neophodno postići društveni konsenzus o tome da se određeni ekološki kvalitet okruženja žrtvuje u svrhu ekonomskog blagostanja. Pomenute suprotnost i međuovisnost ove dvije grane, objedinjuju se pojmom održivi razvoj (Riznić *et al.*, 2017).

Bitno je napomenuti da još uvijek nisu potpuno jasni efekti razvoja nauke i tehnologije, koji se još uvijek ekstenzivno istražuju. Uzroci ekonomskog razvoja vođeni su željom za poboljšanjem kvaliteta ljudskog života i profitom, a proces razvoja nauke i tehnologije dugovremena nije obraćao pažnju na negativne efekte koje ima na ravnotežu ekosistema i zaštitu životne sredine. Fenomen globalizacije doveo je do brze diseminacije i širenja proizvoda i usluga, tehnike, tehnologije i znanja u svijetu, ali je isto tako sa sobom donio o određene negativne efekte. Globalno posmatrajući, veliki broj zemalja počeo je raditi na

podizanju ekološke svijesti i sprovode se brojne kampanje protiv zagađenja životne sredine, ekološke edukacije i sprovode se različite ekonomske i političke mjere koje pomažu u prevenciji nastanka ekoloških problema i sanaciji postojećih. Uprkos tome, nemarnost, nezainteresovanost, površno posmatranje potencijalnih negativnih efekata, kao i profitna orijentacija kompanija, dovode do produblivanja ekoloških problema, te mjere prevencije ne daju zadovoljavajuće rezultate (Mitić, 2019).

Skorašnja zabrinutost oko pitanja životne sredine, klimatskih promjena, siromaštva i društvenih nejednakosti dovela je održivi razvoj u prvi plan. Nacionalne i međunarodne institucije, kreatori politike, inicijative, praktičari i akademici su povećali pažnju društvenoj i ekološkoj održivosti na globalnom nivou. Uprkos široko rasprostranjenoj saglasnosti o važnosti održivog razvoja, o njegovoj preciznoj definiciji se retko raspravlja, što dovodi do potencijalnih ograničenja u implementaciji. Korporativni odgovori na regulatorne pritiske i društvene zahtjeve uključuju usvajanje principa društvene i ekološke odgovornosti u strategijama i sistemima upravljanja. Međutim, neke kompanije se bave "retorikom održivosti" bez suštinske implementacije, što postavlja pitanja o istinskoj posvećenosti. Da bi se pomaknulo dalje od retorike, akademici i inicijative zagovaraju jasnu definiciju održivog razvoja i integrisani pristup koji uzima u obzir društvene, ekološke i finansijske aspekte. Postizanje održivog razvoja zahtjeva istovremenu realizaciju potencijala i upravljanje tenzijama, kompromisima i sinergijama između finansijskih, društvenih i ekoloških dimenzija, koje se nazivaju „integrisana održivost“. Strukture upravljanja, poslovni modeli i sistemi izvještavanja igraju ključnu ulogu u upravljanju ovim tenzijama, pri čemu se debata o integrisanom izvještavanju smatra značajnom u ovom kontekstu (Gray, 2010).

Diskurs o održivosti, historijski vezan za odnos između ljudi i prirode, često se označava kao 'ekološki diskurs'. U proteklih 30 godina, održivost je bila pretežno podijeljena kao ekološko pitanje. Termin je dobio široku upotrebu 1970-ih, posebno u rješavanju globalnih ekoloških problema i ograničenja smanjenja industrijskog zagađenja. Konferencija UN-a o životnoj sredini 1972. godine označila je značajan korak, dovodeći do razvoja 26 principa, prvenstveno fokusiranih na pitanja životne sredine. Konferencija je naglasila održavanje i, gdje je moguće, obnavljanje kapaciteta Zemlje za proizvodnju vitalnih obnovljivih resursa. Ovaj događaj je odigrao ključnu ulogu u uspostavljanju Programa UN za životnu sredinu (UNEP) i raznih nacionalnih agencija za zaštitu životne sredine. UNEP, osnovan 1972. godine, imao je za cilj da promoviše saradnju i liderstvo u brizi o životnoj sredini, naglašavajući važnost eko-razvoja, koji uključuje održivi prinos obnovljivih resursa i istovremeno praćenje iscrpljivanja neobnovljivih izvora. UNEP je uključio koncept održivog prinosa u svoju definiciju eko-razvoja (Giovannoni i Fabietti, 2013).

Na evoluciju održivog razvoja uticalo je nekoliko faktora, uključujući Izvještaj Brandtove komisije iz 1980. i "Našu zajedničku budućnost" (The Brundtland Report) iz 1987. Naša zajednička budućnost dovela je održivi razvoj u političku arenu, pretvarajući lidere i popularišući koncept. Iako nije dala prvu definiciju, izvještaj je naglasio zadovoljavanje sadašnjih potreba bez ugrožavanja sposobnosti budućih generacija da zadovolje svoje

potrebe. Naglasila je dva ključna koncepta: davanje prioriteta potrebama siromašnih i prepoznavanje ograničenja koja tehnologija i društvena organizacija nameću okolini. Međunarodno priznanje održivog razvoja bilo je evidentno na Ekonomskom samitu G-7 1989. godine, gdje su svjetski lideri priznali važnost međunarodne politike zaštite okoliša. Samit o Zemlji 1992. godine imao je za cilj reviziju Brundtlandovog izvještaja i proširenje debate o održivom razvoju. Uspjeh održivog razvoja pripisan je njegovom blagovremenom nastanku usred konvergirajućih naučnih, ekonomskih, sociokulturnih i ekoloških izazova. Birokratska podrška proizilazila je iz njenog usklađivanja sa ekonomskim aspektima razvoja, predlažući da ekonomski rast može unaprijediti zaštitu životne sredine kroz slobodno tržište (Hardy, Beeton i Pearson, 2002).

3. KONCEPT ODRŽIVOSTI U TURIZMU

Turizam predstavlja jednu od najdinamičnijih i najsloženijih društveno-ekonomskih pojava novijeg doba i obuhvata širok spektar pojava i odnosa jer obuhvata različite aspekte čovjekovog života – socijalne, kulturno-obrazovne, kao i zdravstvene aspekte. Turizam oblikuje te uvjetuje savremeni društveni razvoj, ali također i djeluje u prirodi – na osnovu čega se zaključuje da se radi o otvorenom. Preduslov turističke pokretljivosti su slobodno vrijeme i finansijska sredstva, a objektivni pokretač je radna, životna sredina (Grižinić, 2019).

Zbog negativnih posljedica na životnu sredinu, od 1960-ih se počelo posvećivati više pažnje održivom razvoju, a od 1990-ih se u međunarodnoj turističkoj zajednici pojavljuje koncept održivog turizma koji se fokusirao na održivi razvoj umjesto na masovni turizam. Tada je osmišljen i okvir za održivi razvoj koji se zasniva na očuvanju okoliša i uključivanju zajednice u svrhu ostvarenja ekonomske koristi. Primarni cilj održivog turizma je uključivanja dionika u zaštitu okoliša, očuvanje lokalne kulture i dobrobit zajednice, zbog čega je upravo održivi turizam postao centralna tema međunarodnih konferencija, radionica i sastanaka. Stručnjaci ukazuju na značaj održivog turizma jer je ustanovljeno da se može koristiti kao strategija za razvoj zajednice i eliminaciju siromaštva u zemljama u razvoju. Kako bi ciljevi održivog turizma bili ostvareni, ovo područje obuhvata multidisciplinarnu analizu koje se tiču utjecaja održivog turizma na kvalitetu života, ruralni turizam, zadovoljstvo, uloge lokalnog poduzetništva, održive prakse i inicijative, te geografske perspektive – čime se nastoje obuhvatiti i bolje razumjeti sva područja na koje održivi turizam ima utjecaj (Yang *et al.*, 2023).

Empirijski podaci ukazuju na značajnu korelaciju između turizma, finansijskog razvoja i ekonomskog rasta. Rezultati istraživanja sprovedenog u zemljama BRICS-a (Brazil, Rusija, Indija, Kina i Južna Afrika), ukazuje na to da rast međunarodnog turizma i finansijski razvoj pozitivno utječu na ekonomski rast. Autori zaključuju da će porastom prihoda od turizma od 1% BDP po glavi stanovnika, BRICS ekonomija dugoročno porasti za 0,31%. Također zaključuju da poboljšanje finansijskog razvoja od 1% u prosjeku dugoročno povećava ekonomski rast u zemljama BRICS-a za 0,22% (Rasool, Maqbool i Trique, 2021).

Održivi razvoj turizma objašnjava se kao razvoj koji zadovoljava potrebe turista, turističkih destinacija i općenito učesnika u turizmu, uz brigu o unapređenju i očuvanju kvalitete života. Ovim konceptom nastoje se zadovoljiti novi zahtjevi u ovom sektoru, ali uz očuvanje okoliša i zaštitu životne sredine (Popesku, 2004).

UNWTO (2019) navodi da bi održivi turizam trebao ostvariti sljedeće:

- Optimalno iskoristiti ekološke resurse koji predstavljaju osnovu razvoja održivog turizma
- Poštivati socio-kulturnu autentičnost zajednica domaćina.
- Osigurati održive, dugoročne ekonomske operacije, pružajući socio-ekonomske koristi za sve zainteresirane strane.

Različiti autori nude različite varijable održivosti turizma, a Jurišić (2018) u svom radu spominje sljedeće:

- Ekonomske varijable – Ekonomska dimenzija održivog turističkog razvoja zadužena je za unapređenje kvalitete života, a samim time i kvalitete života stanovništva destinacije. Veći kvalitet života u destinaciju, čini je privlačnijom za posjetitelje i investitore. Ekonomskim aspektom održivog razvoja turizma trebali bi se sniziti troškovi javne uprave, a efikasnost u poslovanju, profit i radna mjesta bi trebali biti povećani.
- Socio-kulturne varijable – Ove varijable se izražavaju kroz autentičnost i lokalni načina življenja u određenoj destinaciji.
- Okolišne varijable – Okolišne varijable su bitne za održiv razvoj turizma, jer vizuelni izgled okoliša itekako utječe na to da li će se turisti opredijeliti baš za tu destinaciju. Kada je riječ o okolišu, potrebno je utjecati na biološke procese, vodu i tlo, kao i na upravljanje ljudskom potrošnjom vode, prehrambenih proizvoda, energije, sirovina... Najvažniju ulogu ima ljudski faktor koji je odgovoran za okoliš. Ovdje je također bitno napomenuti da turizam, osim pozitivnih efekata (prihodi, zapošljavanje...), narušava okoliš destinacije. Stoga je neophodna primjena koncepta održivog turističkog razvoja za destinaciju jer se njome može ostvariti očuvanje kvalitete prostora i pridržavanje tog načela prilikom korištenja resursa, kao i podizanjem svijesti lokalnog stanovništva o važnosti očuvanja okoliša.
- Tehnološke varijable – Utjecaj tehnologije primjećuje se kroz komunikaciju hotela i posjetitelja putem interneta. Osim toga, utjecaj tehnologije tiče se i činjenice da posjetitelji mogu imati percepciju o destinaciji bez da su je ikada posjetili jer svoje mišljenje mogu formirati na osnovu informacija dostupnih na internetu. Sve platforme održivog turističkog razvoja omogućuju širok spektar djelovanja jer se primjenjuju u svim oblastima turističke destinacije. Održivi turistički razvoj čini cjelinu koja utječe na prethodno pomenute platforme, a fokus na samo jednu platformu održivog turističkog razvoja ne osigurava sklad i zajedničko upravljanje turističkim razvojem.

Osim pomenutih, Popesku (2004) također navodi političku situaciju i stanje ljudskih prava lokalnog stanovništva kao bitne faktore u pogledu održivosti turističke destinacije. Autor smatra da je poželjno i potrebno bojkotovati destinacije u kojima je stanje ljudskih prava loše, kako bi se spriječilo korištenje turizma za promociju autoritarnih režima. Dakle, prethodno navedenim vrstama održivosti može se pridodati i politička održivost, koja podrazumijeva uspostavljanje partnerstva između ključnih aktera u održivom razvoju turizma.

Održivi razvoj u sektoru turizma obično se nastoji ostvariti kroz marketing poslovnog subjekta, integraciju održivosti u procesu stvaranja i upravljanja brendom turističke destinacije, te praksu koja je u skladu s očuvanjem okoliša tokom upravljanja destinacijom (Jurišić, 2018).

Na turističku održivost utječe nedovoljna potvrda u praksi valjanosti primjene tehnika koje se smatraju bitnim za održivost razvoja turizma. To se odnosi na planiranje, demarketing, noseće kapacitete, evolucioni ciklus destinacijskog proizvoda, upravljanje turizmom i sl. Ovdje je bitno napomenuti da održivost turizma zavisi i od tipa turističke destinacije. Ostvarenje sklada između različitih tipova održivosti različito je za destinacije u razvoju i za turističke destinacije koje su već razvijene. U skladu s tim, za svaki tip je potrebno identificirati specifičan spoj osnovnih komponenti održivosti u svrhu ostvarenja razvoja turističke destinacije (Popesku, 2004).

Vodopija-Milić (2015) navodi da bi održivi razvoj trebao doprinijeti optimalnom iskorištavanju okolišnih resursa bitnih za turistički razvoj i poštivanju društveno-kulturne autentičnosti destinacije i očuvanju kulturnog nasljeđa. Osim toga, održivi razvoj doprinosi međukulturalnoj toleranciji, a održive privredne aktivnosti istovremeno donose društvenu i privrednu korist svim članovima (zaposlenje, financijska korist od društvenih usluga u zajednici, sniženje stope siromaštva...).

Istraživanje koje je sprovedla Niedziolka (2014) potvrđuje ranije navedene aspekte održivog turizma:

- Ekonomski aspekti održivog turizma – koji se odnose na ekonomsku isplativost, lokalni prosperitet, kvalitetu zapošljavanja u turizmu, socijalna jednakost, tj. osiguravanje pravedne i jednake raspodjele društvenih i ekonomskih koristi koje proizlaze iz turizma.
- Ekološki aspekti održivog turizma – podrazumijevaju tjelesni integritet, biološku raznolikost odnosno promociju i zaštita okoliša i smanjenje utjecaja turizam na okoliš, učinkovito upravljanje otpadom i mjere koje se odnose na minimiziranje onečišćenja vode, zraka, tla i smanjenje otpada koji stvaraju turisti i turistički subjekti.
- Sociokulturni aspekti održivog turizma – obuhvataju dobrobit zajednice, održavanje i razvoj kulturne baštine, lokalne kulture, običaja, ispunjavanje očekivanja posjetitelja i osiguranje ugodnog i sigurnog turističkog iskustva. Sociokulturni

aspekti se odnose i na lokalnu kontrolu koja podrazumijeva postojanje tijela za planiranje i donošenje odluka u upravljanju turizmom lokalnih zajednica.

Veza između odgovornog turizma i održivosti destinacije primjećuje se kroz povezanost ciljeva održivog turizma i upravljanje turističkom destinacijom. Ciljevi održivog turizma tiču se smanjenja negativnih ekonomskih, društvenih i ekoloških učinaka, uz povećanje pozitivnih utjecaja razvoja turizma, a upravljanje turističkom destinacijom ima značajnu ulogu u kontroli mnogih efekata turizma. Također, istraživanja ukazuju na to da postoje potencijalni utjecaji praksi održivosti na zapošljavanje općenito, a pogotovo na zapošljavanje u ugostiteljstvu, što utječe na buduće zaposlenike i lidere u ovom sektoru koji sada raspolažu sa dovoljno informacija i shvataju da će primjena održivosti povećati konkurentsku prednost njihove organizacije (Allan i Allahham, 2020).

Turistička industrija smatra se najvećom industrijom na svijetu, koju čini veliki broj malih i srednjih poduzeća, ali i velike multinacionalne korporacije koje kontroliraju sve veći postotak ukupnog tržišta. Sektor turizma obuhvata turoperatore, putničke agente koji sastavljaju putovanja, zaposlenike zrakoplovnih kompanija i brodova za krstarenje, vozače monovolumena, osoblje velikih hotela ili malih obiteljskih domova, proizvođače rukotvorina, vlasnike restorana, turističke vodiče... Članovi turističke industrije vrijedni su za održivi turizam jer razumiju trendove putovanja i znaju kako se putnici ponašaju i što žele. Osim toga, turistički sektor može utjecati na putnike potičući dobro ponašanje i ograničavajući negativne utjecaje koji ostavljaju na zaštićena područja. Još jedna značajna uloga uposlenika turističkog sektora je što rade na promociji i stvarnoj implementaciji praksi održivog turizma. Analizom 12 studija slučaja koje su proučavale razvoj turističkih odmarališta u različitim ekosistemima na osnovu čega bi se trebale uspostaviti odluke koje utječu na donošenje odluka u održivom turizmu. Na temelju ove analize, proces se odvija na sljedeći način (National Marine Sanctuary System, 2012).:

- Potrebno je formirati lokalni tim i tražiti vanjske investitore
- Potrebna je podrška lokalne i nacionalne vlade po pitanju infrastrukture, propisa o korištenju zemljišta, poreznih olakšica i poticaja, te aktivnih javnih zemljišta ili parkova koji mogu biti osnova za održive turističke proizvode.
- Izgradnja objekata – koja se može vršiti s ili bez procjene utjecaja na okoliš, ovisno o lokalnim propisima.

Neki od dokumenata koji predstavljaju osnovu za razvoj održivog turizma su „Osnovne smjernice održivog razvoja turizma u Europi (2003.)“, „Agenda za održivi i konkurentni europski turizam (2007.)“, „Europska strategija za veći rast i radna mjesta u obalnom i pomorskom turizmu (2014)“. Pomenuti dokumenti osiguravaju sprovedbu aktivnosti koje utječu na okoliš. „Osnovne smjernice održivog razvoja turizma u Europi“ predstavljale su prvi korak ka afirmiranju Europske unije kao destinacije koja se razvija u okvirima ekonomske, društvene i ekološke održivosti (Pičuljan, 2016).

3.1. Vrste održivog turizma

Kada je riječ o održivom turizmu, spominju se sljedeće vrste: ekološki turizam (ekoturizam), zeleni turizam, soft turizam, ruralni turizam i agroturizam, turizam zajednice, turizam solidarnosti i odgovorni turizam. Sve pomenute vrste turizma suprotstavljaju se tradicionalnom, masovnom turizmu (Juganaru, Juganaru i Anghel, 2014):

- Ekološki turizam – generički pojam za iskorištavanje prirodnih resursa kao turističkih proizvoda, ali na održiv način. Ovaj oblik turizma obuhvata turizam u prirodnim rezervatima i nacionalnim parkovima. Ekoturizam je zapravo koncept nastao 1983. godine s ciljem da opiše turističko putovanje zasnovano na spoznajnoj i istraživačkoj motivaciji, u prirodnom zaštićenom okolišu, s naglaskom na edukaciju i svijest prema okolišu.
- Ekoturizam – nastao je početkom 90-ih u Sjevernoj Americi zbog interesa za divljom prirodom. Glavni cilj ovog oblika turizma je očuvanje prirode i pristup rijetkim vrstama. Veoma je bitan jer uključuje edukaciju i unaprjeđenje znanja kao i podršku za podizanje svijesti o važnosti očuvanja prirodnog i kulturnog kapitala. Ekoturizam bi trebao imati minimalne posljedice na okoliš i doprinijeti dobrobiti lokalnog stanovništva.
- Zeleni turizam – opisuje se kao skup svih oblika turizma koji imaju za cilj poboljšanje društvenog, kulturnog i ekološkog utjecaja turizma.
- Soft turizam – kao i prethodno opisani oblici turizma, i ova vrsta ima za cilj ostvariti turizam uz zaštitu okoliša i zdravlja ljudi, ali obuhvata i sljedeće ciljeve: društvene ciljeve (poštivanje običaja, tradicije, društvenih i obiteljskih struktura lokalnog stanovništva) i privredne svrhe (pravedna raspodjela prihoda, diversifikacija turističkih ponuda).
- Ruralni turizam – smatra se jednim od najučinkovitijih rješenja za usklađivanje zahtjeva turizma i pravila očuvanja okoliša i održivog razvoja.
- Turizam zajednice – oblik turizma zasnovan na participaciji lokalnog stanovništva u razvoju turizma, pri čemu članovi lokalne zajednice grade i upravljaju smještajnim strukturama i lokalnim uslugama koje nude turistima. Lokalni stanovništvo ima potpunu kontrolu nad prihodima ostvarenim od turizma, a koji su namijenjeni poboljšanju životnih uvjeta zajednice, dajući posebne pozornost na poštivanje prirode i tradicije lokalnog stanovništva. Ovaj turizam oblik razvoja često se kombinira s razvojem proizvodnih aktivnosti, kao što je preradu poljoprivrednih proizvoda ili zanatske radionice, čiji su proizvodi prvenstveno se prodaju turistima.
- Pravedan turizam – koncept koji podrazumijeva primjenu načela pravedne trgovine, a ima za cilj osigurati zajednici i turističkoj destinaciji pravedan dio prihoda ostvarenog turizmom, kao i uskladiti turizam s održivim razvojem zajednice.

Pandemija koronavirusa utjecala je na sve grane privrede, pa tako i turizam. Njen utjecaj najviše se primijeti kroz promjenu u odnosu prema prostoru, okolišu, zdravstvenoj sigurnosti, te interpersonalnim odnosima i tehnologiji (Telišman Košuta, 2020).

Ekoturizam je oblik turizma kojim se želi ostvariti prirodan, održiv i edukativan turizam koji potiče očuvanje prirode, educira posjetitelje i stanovnike, te pruža ekonomsku korist lokalnoj zajednici. Ovaj oblik turizma kombinuje prirodno, ekološki osviješteno, kulturno-edukativno i održivo upravljanje turističkom destinacijom, što se odnosi na uspostavljenje kvalitete povezane s prirodom (vegetacija, pejzaž, topografija), kvalitete povezane sa ekološkom i kulturnom svijesti (turisti i lokalno stanovništvo) i održivih uslova koje treba osigurati menadžment (razvoj, putne mreže i propisi). Sve pomenute komponente su međusobno povezane, dinamične i prilagodljive – u slučaju vanjskih utjecaja (npr. pandemija koronavirusom) sistem se nastoji vratiti na njegovo stabilno stanje do novih promjena, kada će se opet nastojati prilagoditi i njima. Komponente ekoturizma evoluiraju, uče i prilagođavaju se svom okruženju bez gubitka identiteta. Povezanost već pomenutih komponenti može se posmatrati kroz CAS (Complex Adaptive System) – alat za konceptualizaciju turističkih sistema, razumijevanje upravljanja destinacijom, razvoj održivog turizma, te analizu regionalnih turističkih organizacija. Empirijsko ispitivanje mogućnosti ekoturizma kao CAS može pomoći u razumijevanju veza i odnosa koji postoje unutar turističkih sistema. Postojeća literatura se obično fokusirala na linearni pristup i nisu uzimale u obzir složenost u ekoturizmu, a istraživanje koje su sproveli Sahahiri, Griffin i Sun (2023) daje originalan doprinos je objašnjava prednosti razmatranja EOM-a (Ecotourism Opportunities Measurements) kao CAS-a:

Tabela 1. Mjerenja u studijama o mogućnostima ekoturizma

Indeks/indikator	Područje proučavanja	Svrha	Metoda analize
Ekoturizam Skala evaluacije (Barar et al., 2012)	Ghorepani, Nepal	Evaluacija ekoturizma od strane stranih posjetioca	Analiza faktora potvrđivanja
Indeks održivosti za ekoturizam (Bhuiyan et al., 2016)	Lake Kenyir, Malezija	Proučavanje održivosti iz socijalne, ekonomske i perspektive okruženja	Barometar održivosti
Procjena stava rezidenata o ekoturizmu (Adeleke, 2015)	Kwadlangezwa, Južna Afrika	Procjena lokalnih stavova rezidenata o ekoturizmu	Analiza faktora potvrđivanja
Mjere protekcije okoliša ekoturizma i njeni efekti (Wang et al., 2014)	Kina	Procjena uticaja industrijskog rasta na zaštitu okoliša ekoturizma	Statistička analiza
Pregled skale evaluacije ekoturizma	Annapurna Conservation Area u Nepal	Testiranje već razvijene skale (Baral et al., 2012) sa novim uzorcima	Analiza faktora potvrđivanja

Sistem indikatora održivog ekoturizma (Xuling et al., 2009)	Kanas Nature Reserve, Kina	Analiza turističke ekološke sigurnosti na mjestima nacionalnog blaga	Delphi metod
---	----------------------------	--	--------------

Izvor: Kreacija autora, prema Sahahiri, Griffin i Sun, 2023.

Tabela daje pregled različitih indeksa i indikatora koji se koriste u proučavanju ekoturizma na različitim geografskim lokacijama. Barar et al. (2012) razvili su skalu za ocjenjivanje ekoturizma fokusirajući se na procjenu stranih posjetilaca. Bhuiyan et al. (2016) uveo je indeks održivosti za ekoturizam ispitujući održivost iz društvene, ekonomske i ekološke perspektive kroz barometar održivosti. Adeleke (2015) je proveo studiju u procjenjujući stavove lokalnog stanovništva prema ekoturizmu, koristeći analizu faktora koji potvrđuju. Wang et al. (2014) ocjenjivali su mjere zaštite životne sredine ekoturizma i njihove efekte ispitujući uticaj industrijskog rasta na očuvanje životne sredine kroz statističku analizu. Pored toga, tabela uključuje studije kao što je pregled skale evaluacije ekoturizma i razvoj sistema indikatora održivog ekoturizma koristeći Delphi metod za analizu ekološke sigurnosti turista u lokaliteti nacionalnog blaga (Xuling et al., 2009). Različite metodologije koje su prikazane naglašavaju višedimenzionalnu prirodu istraživanja ekoturizma i njegovu globalnu važnost.

Tabela 2. Poređenje između ECOS-a, EOM-a i EP-a

Terminologija	Format mjerenja	Svrha	Cilj	Osnova	Tip mjerenja
Spektar prilika ekoturizma	Plan ili okvir ili procedura	Postavlja prilike ekoturizma i upravlja ekoturizmom	Upravljanje lokacijama ekoturizma	Bazirano na spektrumu rekreiranih prilika i spektrumu mogućnosti turizma	Kvalitativni
Mjerenje prilika ekoturizma	Skala ili indeks ili indikator	Mjeri prilike ekoturizma	Mjerenje postojećeg nivoa prilika ekoturizma	Uzima ECOS kao metodologiju da se lociraju prilike ekoturizma	Kvantitativni

Potencijal ekoturizma	Aplikacija, matematička ili statistička analiza	Locira prilike ekoturizma zbog provjere potencijala	Procjena potencijala ekoturizma na bazi prilika	Potencijal mjesta za ekoturizam moguće je analizirati koristeći različite tipove metodologija	Kvalitativni ili kvantitativni
-----------------------	---	---	---	---	--------------------------------

Izvor: Kreacija autora, prema Sahahiri, Griffin i Sun, 2023.

Informacije iz tabele ocrtavaju različite aspekte terminologije ekoturizma, formate mjerenja, svrhe, ciljeve, temelje i vrste mjerenja. Spektar prilika ekoturizma uspostavlja okvir ili proceduru za identifikaciju i upravljanje mogućnostima ekoturizma na različitim lokacijama. Osnova za ovo mjerenje leži u spektru rekreiranih mogućnosti i spektru turističkih mogućnosti, a ono je prvenstveno kvalitativne prirode. S druge strane, mjerenje prilika ekoturizma koristi skalu, indeks ili format indikatora za kvantificiranje mogućnosti ekoturizma. Ovo mjerenje ima za cilj procijeniti postojeći nivo mogućnosti ekoturizma, koristeći ECOS kao metodologiju za preciziranje ovih mogućnosti. Ovaj pristup je kvantitativne prirode. Koncept ekoturistički potencijal uključuje primjenu matematičke ili statističke analize za lociranje mogućnosti ekoturizma za potencijalnu verifikaciju. Svrha je procijeniti potencijal ekoturizma na osnovu identificiranih mogućnosti, a mogu se primijeniti različiti metodološki pristupi za analizu potencijala lokacije za ekoturizam, uključujući i kvalitativne i kvantitativne aspekte.

3.2. Načela održivosti

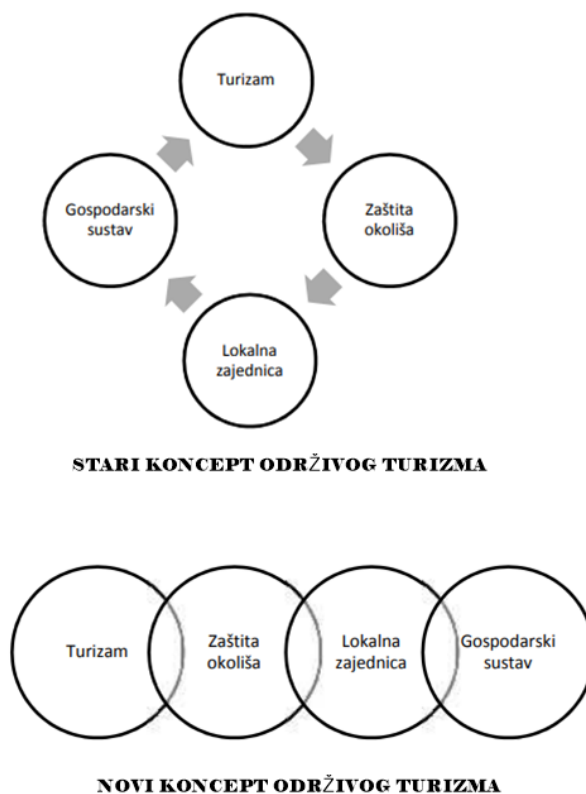
Europska komisija je osmislila Europski turistički sistem indikatora za mjerenje učinkovitosti u održivosti turizma. Radi se o sistemu koji se može primjenjivati za sve turističke destinacije, potičući ih na usvajanje pristupa održivog turizma, uspostavu adekvatnog destinacijskog menadžmenta, sistema monitoringa, te primjenu informacijskih. Ovim dokumentom, Europska unija dodatno naglašava „načelo supsidijarnosti“, a glavni cilj ovog sistema je jačanje održivosti i konkurentnosti europskih turističkih destinacija (Pičuljan, 2016).

Dumbraveanu (2007) navodi sljedeća načela održivog turizma:

- Minimiziranje utjecaja turističke djelatnosti radi stvaranja ekološke održivosti, pridonoseći održavanju i poboljšanju prirode. Ovo načelo moguće je ostvariti oblicima turizma koji nemaju utjecaj na okoliš.

- Minimiziranje negativnog utjecaja turizma na lokalnu zajednicu – odnosno podizanje društvene održivosti, što se može ostvariti razvijanjem onih oblika turizma koji neće smetati svakodnevni život lokalnog stanovništva i izbjegavanje sukoba.
- Minimiziranje negativnog utjecaja turizma na kulturu, tradiciju i običaje, u svrhu postizanja kulturne održivosti. U tu svrhu je potrebno odrediti autentičnost i individualnost lokalnih kultura, te izbjegavati izlaganje vanjskim kulturnim utjecajima.
- Maksimiziranje ekonomske koristi u svrhu postizanja ekonomske održivosti.
- Utjecaj na educiranost, pripremljenost i informiranost turista, kako bi se poboljšao njihov osobni stav prema destinaciji i kako bi se smanjili negativni utjecaji koje turisti mogu prouzrokovati.
- Lokalna kontrola – osnovno načelo održivog turizma, koje podrazumijeva uključenost lokalne zajednice u sve vezano za turizam. Ključni faktor za uspostavljanje održivog turizma je lokalna ispravnost turizma, koja podrazumijeva infrastrukturu, smještaj i slično.

Slika 1. Prikaz ranijeg i novog koncepta održivog turizma

Izvor: Ćosić, 2018.

Smatra se da prijašnji koncept nije dovoljno povezivao komponente održivog turizma (turizam, zaštita okoliša, lokalna zajednica i privredni sistem), dok novi koncept prikazuje njihovu međusobnu povezanost i utjecaj koji imaju jedna na drugu. Održivi razvoj u turizmu se u suštini zasniva na uspostavljanju ravnoteže koju je moguće ostvariti kroz očuvanje prirodnih resursa, veću pravednost u raspodjeli resursa, primjenom novih tehnologija, razlikovanjem koncepta rasta i razvoja, te odustajanjem od aktivnosti koje bi mogle negativno utjecati na potrebe budućih generacija. Iako se održivi razvoj često poistovjećuje sa zaštitom okoliša i tako se svodi samo na načelo ekološke održivosti, održivi razvoj turizma zasniva se na sljedeća četiri načela (Ćosić, 2018):

- Ekološka održivost – kojom se nastoji ostvariti razvoj uz očuvanje i održavanje ekoloških procesa, biološke raznolikosti i prirodnih resursa.
- Sociokulturna održivost – podrazumijeva kompatibilnost razvoja sa očuvanjem kulture i sistem vrijednosti ljudi na koje taj razvoj utječe. Osim toga, sociokulturna održivost trebala bi doprinijeti i očuvanju identiteta lokalne zajednice, što se ostvaruje kroz prihvatanje novih inputa na duže ili kraće razdoblje, a da pri tome zajednica nastavlja standardno funkcionirati.
- Ekonomska održivost – koja se ostvaruje kroz ekonomsku efikasnost i racionalno upravljanje resursima. Cilj ekonomske održivosti je postizanje blagostanje za sadašnje i buduće generacije, ali i osiguranje konkurentnost i održivost turističkih destinacija i poduzeća, kako bi se mogli kontinuirano razvijati i ostvarivati korist. Ona se također odnosi i na održavanje zaliha prirodnog kapitala.
- Tehnološka održivost – zasniva se na mišljenju da razvoj i primjena tehnologije mogu ostvariti ekonomski i ekološki učinak (zaštita okoliša). Održiva tehnologija bi trebala imati supstitutivna rješenja za korištenje prirodnih resursa, može doprinijeti adekvatnijem upravljanju pročišćavanja otpadnih voda, uklanjanja otpada i recikliranju i naposljetku, održiva tehnologija treba biti usmjerena na dobrobit čovjeka i zajednice.

3.2. Uticaj turizma na životnu sredinu

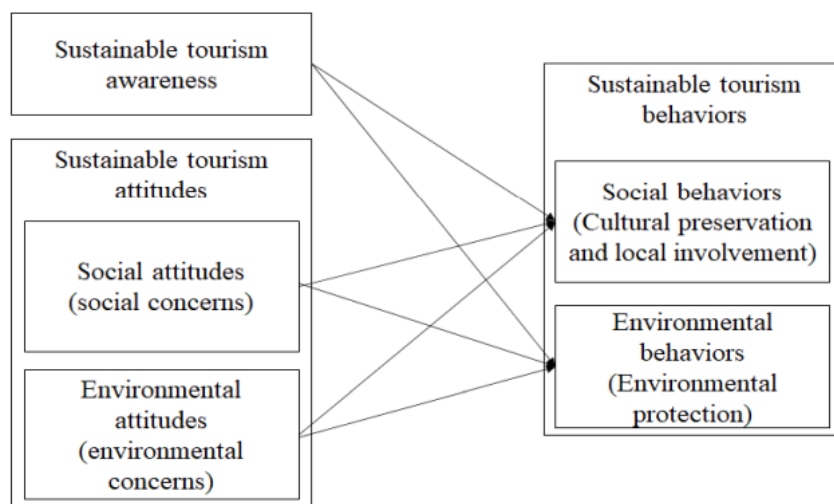
Povezanost ekonomije, ekologije i društva se objašnjava na način da funkcioniranje ekonomije zavisi od kvalitete okruženja. Ekonomija životne sredine upotrebu prirodnih resursa posmatra sa aspekta tržišnih mehanizama, menadžmenta i utjecaja različitih politika životne sredine na tržišta. Ovakvo shvatanje predstavlja nauku unutar neoklasične ekonomske paradigme koja ne predviđa ograničenja ekonomskog rasta i koja primjenjuje mnoge principe iz matematičkih modela (Mitić, 2019).

Konflikt turizma i zaštite prirode najizraženiji je u nacionalnim parkovima i ostalim zaštićenim područjima, na osnovu čega se može zaključiti da je ekologija postala i trend i potreba. Ekološki aspekt turizma zasnovan je na očuvanju prirodnih resursa i edukaciji svih sudionika o aspektima, važnosti i primjeni ekoloških načela u turizmu. Zbog toga bi važna prirodna područja trebala biti stavljena pod adekvatni nivo zaštite, uz implementiranje

svjetskih standarda i uključenje ekologije u program edukacije u turizmu. Još jedan preduvjet za ostvarenje održivog razvoja turizma jeste i kvalitetno planiranje prostora, što se odnosi na uspostavljanje ravnoteže između smještaja, prometa, komunikacija i ostalih usluga (Kalač, 2020).

Turizam je pod utjecajem klimatskih promjena širom i smatra se jednim od ekonomskih sektora koji su najmanje opremljeni za rizike i mogućnosti koji nastaju zbog klimatskih promjena. Istraživanja utvrđuju da je potrebno uspostaviti kapacitete za unapređenje znanja potrebnih za bolje razumijevanje takvih promjena i problema od strane organizacija, zajednica i vlada, te pronalaženje rješenja za pomenute situacije. Direktno posljedice klimatskih promjena na turizam uzrokovane su činjenicom da je klima destinacije različita u različitim vremenskim periodima kada se turisti odlučuju za posjetu određenoj destinaciji. Klima ima direktan utjecaj na turističku potražnju, ponašanje i potrošnju turista, jer klimatski uslovi utječu na odabir aktivnosti kojima će se turisti zabaviti prilikom posjete. Na osnovu toga može se primijetiti povezanost klime i turističkih aktivnosti, a bitno je napomenuti da od njih zavisi kvalitet turističkog iskustva posjetitelja. Kao primjer se može navesti turizam na Ostrvu Princa Edvarda. Ostrvo najčešće ima blagu klimu zbog toplih voda, ali hladne zime ostavljaju proljetnu sezonu vlažnom i hladnom, zbog čega turisti rjeđe posjećuju. Klimatske promjene su sa sobom donijele ranija i toplija proljeća, skratile period trajanja zime i produžile proljetnu turističku sezonu na ovoj turističkoj destinaciji. Zbog takvog porasta posjeta u proljeće, organizacije kao što su Parks Canada i ljetna ostrvska poduzeća kao što su Blue Mussel Cafe i Flavor Mountain Candy Company, sada mogu otvoriti svoje atrakcije i prije ljeta – što će naravno pozitivno utjecati na ekonomski rast. Sektori kao što su poljoprivreda, ribarstvo i akvakultura sada imaju priliku za rast i diverzifikaciju jer je klima sada toplija u proljeće, što također pozitivno utječe na sektor turizma jer se turisti odlučuju za ovu destinaciju i zbog njenog jedinstvenog poljoprivrednog naslijeđa, raznolikog ribarstva i visokokvalitetne akvakulture. Ipak, klimatske promjene negativno utječu na zimski turizam, jer su uslovi za zimske aktivnosti sada dostupni u kraćim vremenskim periodima. Sada se tijekom zimske sezone Pokrajinski park Mark Arendz, Udruženje za motorne sanke PEI i odmaralište Mill River najvećim dijelom oslanjaju na lokalno stanovništvo. Zbog svega navedenog, prilagođavanje klimatskim promjenama postalo je središnja tačka za kreatore politike na Ostrvu Princa Edvarda. Odjel za otočki turizam trebao bi posebnu pažnju posvetiti razumijevanje načina na koji će klimatske promjene biti u interakciji s ostalim društvenim i tržišnim trendovima koji su bitni za turističku potražnju. Osim odjela za otočki turizam, u taj proces trebaju biti uključene i vlasti, ali i istraživači u oblasti održivosti i klimatskih promjena i drugih naučnika. Potrebno je uspostaviti saradnju između istraživači u turizmu i klimatskih naučnika, a veći naglasak na istraživanju turizma i klimatskih promjena u zajednici mogao bi dovesti do boljih dugoročnih rješenja za poteškoće prilagodbe koje su uzrokovane klimatskim promjenama (Haldane, 2023).

Slika 2. Konceptualni model održivog turizma

Izvor: Renon i Peysson, 2020.

Svjesnost je sposobnost opažanja i svjesnosti događaja, predmeta ili osjeta, a u kontekstu turizma odnosi se na svijest i znanje pojedinaca o štetnim utjecaji turizma na pitanje održivosti. Svjesnost u turizmu predviđa ponašanje turista i često se povezuje s konceptom vrijednosnog sistema i ekološkim stavovima pojedinca. Ekološki stavovi odnose se na stavove prema okolišu i stavove prema ponašanju usmjerenom na zaštitu okoliša. Održivo ponašanje odnosi se na ponašanje koje predstavlja rezultat psihičkog sklopa pojedinca (vrijednosti, stavovi, motivi), društvenih varijabli (komunikacija, društvene norme), situacijama u kojima se pojedinac nalazi, te kontekstualnim čimbenicima (sociodemografski status, kontrola tehnologije značajne za okoliš, ekonomski poticaji...). Svi pomenuti faktori utječu na svijest o održivom turizmu i od njih zavisi ponašanje pojedinca i njegov doprinos održivom turizmu i ekološkoj osviještenosti u kontekstu održivog turizma. Konceptualni model održivog turizma (Slika 2.) prikazuje povezanost društvenih čimbenika i stavova o ekološkom turizmu. Ekološki turistička ponašanja mogu se definisati kao ponašanja usmjerena na zaštitu okoliša, a ponašanja u socijalnom turizmu usmjerena su na očuvanje kulture i participaciju lokalne zajednice u ostvarenju održivog turizma. Renon i Peysson (2020) su se u svom istraživanju fokusirali na ekološke stavove i njihovu povezanost s društvenim aspektima održivog turizma, a cilj istraživanja bio je istražiti eventualni jaz između stavova mladih o održivom turizmu i njihovog ponašanja koje doprinosi održivom turizmu. Rezultati istraživanja ukazuju na to da svijest o održivom turizmu nije uspostavljena među mladim odraslim osobama, te tako većina ispitanika navodi da nije upoznata s konceptom održivog turizma. Dalje je utvrđeno da svijest o održivosti turizma ima mali učinak na ponašanje koje će doprinijeti održivosti turizma. Utvrđeno je da su razvijeni stavovi o održivosti imali pozitivan utjecaj na ekološka ponašanja ispitanika, ali isto tako da su i samo društveni stavovi imali utjecaj na ponašanja ispitanika.

3.3. Indikatori održivosti u turizmu

Guerreiro i Seguro (2018) navode sljedeće pokazatelje održivosti turističke destinacije:

- Ekonomska održivost – koja se odnosi na sezonalnost (noćenja, sezonski poslovi, nivo sezonalnosti i postotak ustanova koje djeluju tijekom cijele godine), ekonomske učinke (udio u ukupnom BDP-u, ukupan broj posjetitelja, dnevna potrošnja posjetitelja, troškovi noćnih izlazaka, prosječna dužina boravka) i zaposlenost (prema spolovima i kvalifikacijama).
- Socijalna održivost – mjerljiva zadovoljstvom turista (zadovoljstvo i ponovne posjete), lokalnim zadovoljstvom (postotak lokalnog stanovništva zadovoljnog turizmom i utjecajima turizma), pritiskom (broj kreveta na 100 stanovnika, intenzitet i gustoća turizma i nivo zauzetosti) i dostupnošću (postotak soba koje su dostupne osobama s invaliditetom).
- Okolišna održivost – što se odnosi na upravljanje okolišem (postotak turista koji koriste različite načine dolaska, ugljični footprint, kvaliteta vode, postotak ustanova koje zaposlenicima pružaju obuku o zaštiti okoliša, troškovi s okolišem i zastupljenost objekata s certifikatom), upravljanje energijom (postotak objekata sa sistemima niske potrošnje i objekata s ciljevima smanjenja energije, zastupljenost mjera za uštedu energije), upravljanje čvrstim otpadom (odvajanje različitih vrsta otpada i postotak krutog otpada koji se pripisuje turizmu) i upravljanje vodom (postotak objekata koji poduzimaju mjere za smanjenje potrošnje vode, korištenja reciklirane vode, postotak kontrolirane i kvalitetne vode za kupanje).

Bruto domaći proizvod kao indikator održivog razvoja se često kritizira jer je usmjeren samo na ekonomsko postignuće zemlje, a trebao bi uključiti i društvene i ekološke pokazatelje. To se nastoji ostvariti inicijativom procjene „zelenog“ BDP-a, a primjeri toga su Indeks održivog ekonomskog blagostanja i Pravi indikator napretka, koji uzima u obzir sve troškove koje BDP isključuje, poput degradacije i zagađenja okoliša, neplaćenog i volonterskog rada, zločina, nesreća... Sljedeći indikator održivog razvoja koji uzima u obzir i okoliš je Ekološki otisak (EF – Ecological Footprint) koji predstavlja zbir svih „ekoloških usluga“ koje ljudi „zahtijevaju“ od određenog prostora u odnosu na biokapacitet tog ekosistema. Zatim se još navode UN-ov Indeks ljudskog razvoja (HDI – Human Development Index) koji obuhvata tri dimenzije – dug i zdrav život, znanje i standard života; i Indeks sreće planeta (HPI – Happy Planet Index) koji mjeri održivo blagostanje i pruža informacije o tome koliko učinkovito stanovnici različitih zemalja koriste ekološke resurse u svrhu vođenja sretnog života, a obuhvata zadovoljstvo životom i potrošnju resursa (Beg, 2018).

Razvoj turizma doveo je do narušavanja tradicionalnih načina života jer sve veći broj turista i njihove potrebe stvaraju promjene unutar lokalne zajednice. Kako bi se osiguralo da turizam direktno koristi lokalnom stanovništvu, istraživači su osmislili društvene indikatore kojima procjenjuju na koji način su turistički projekti integrirani u stil života zajednice. U društvene indikatore ubrajaju se turistički pritisak, društveni uticaj, sigurnost, javno zdravlje

i zadovoljstvo lokalnog stanovništva. Prihvaćenost turističkih projekata od strane lokalnog stanovništva i učešće zajednice u turističkim projektima također služe kao društveni indikatori i određuju nivo zadovoljstva lokalnog stanovništva. Društveni indikatori dovode se u vezu i s ekonomskim indikatorima koji ocjenjuju povezanost turističkih projekata i ekonomskog i održivog razvoja, a podrazumijevaju analizu kontrole razvoja, ostvarenog poslovanja, poreskih prihoda, deviznih prihoda ili gubitaka i proporcije lokalnog vlasništva (Lim i McAleer, 2005).

Studije koje procjenjuju turističke aktivnosti često se bave samo jednim aspektom turizma, te se tako ekonomski učinak turističkih aktivnosti obično procjenjuje na temelju podataka o broju dolazaka, prihoda po turistu, prosječnom trajanju boravka... Za ispravnu procjenu turističke djelatnosti neke su studije razvile metodologiju računanja turizma ili su bile usmjerene na procjenu turističkih resursa. Istraživači su se sve više počeli baviti procjenom održivosti, nastojeći uzeti u obzir sve indikatore održivog turizma, uz osmišljavanje metodologije za računanje njihove učinkovitosti. Adekvatnu procjenu održivosti turizma je moguće ostvariti pomoću STBT (Sustainable Tourism Benchmarking Tool) kojim bi trebalo biti moguće otkriti probleme održivosti u turističkoj destinaciji, na osnovu čega bi kreatorima politike trebalo biti olakšano da kreiraju odluke i poboljšaju izgleda za održivi razvoj turizma njihove zemlje. Sedam je ključnih dimenzija ovakvih politika (Cernat i Gourdon, 2007):

- Turistička dobra – imovina i resursi povezani s turizmom mogu biti glavni čimbenici koji motiviraju turiste da se odluče posjetiti određene destinacije. Potrebno je adekvatno procijeniti turističku imovinu kako bi se utvrdilo kakav je potencijal za razvoj ili širenje turizma na određenom području, te kakav tip turističke djelatnosti bi trebalo razvijati.
- Turistička djelatnost – odnosi se na turističku aktivnost, koja se objašnjava kroz dva aspekta: broj turista i prihodi od turizma. Potrebno je razviti pokazatelje kojima će biti procijenjena dinamičnost i dugoročni potencijal turističkih aktivnosti. Ipak, ovakve procjene nisu uspješno obuhvaćene stbt-om.
- Povezanost turizma i drugih grana – smatra se najboljim načinom za povećanje ekonomske koristi, a veze je moguće ostvariti uspostavljanjem čvrstih veza između turizma i drugih sektora (npr. Poljoprivreda, ribarstvo, proizvodnja i građevinarstvo). Ako se turizam koristi proizvodima i uslugama proizvedenim unutar privrede, na taj način može ojačati te sektore i osigurati dodatni prihod.
- Curenja povezana s turizmom – nastaju kada nije moguće izgraditi veze s drugim sektorima domaće privrede, te se na taj način gubi značajan dio razvojnog potencijala koji proizlazi iz turističkih aktivnosti.
- Ekološka i društvena održivost – društvena dimenzija kvantificira uključenost lokalnih zajednica u turističkim aktivnosti, dok se aspekti okoliša odnose na procjenu provedbe ekoloških mjera. Ovi se aspekti odnose i na standarde turističkih projekata dogovorene od strane relevantnih međunarodnih organizacija, te raspodjelu prihoda od turizma kako bi se spriječila degradacija resursa u turističkim destinacijama.

- Cjelokupna infrastruktura – veoma je bitna jer od nje zavisi dostupnost specifičnoj turističkoj imovini. Za razliku od prirodnih i kulturnih resursa, kvaliteta infrastrukture puno više ovisi o nizu politika, nego od strategija za promociju turizma
- Privlačnost – podrazumijeva cjenovnu konkurentnost, kvalificiranost uposlenika u turizmu i stanovništva, te opću sigurnosnu situaciju u zemlji.

Tabela 3. Indikatori održivosti u turizmu prema UNWTO i Eurostat

ORGANIZACIJA	INDIKATORI ODRŽIVOSTI U TURIZMU
<p style="text-align: center;">UWTO (2004)</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Zadovoljstvo lokalnog stanovništva turizmom • Učinci turizma na lokalnu • Održavanje zadovoljstva turista • Sezonalnost turizma – obuhvata dolaske turista po mjesecima i tromjesečjima, stopu punjenosti smještaja i postotak ukupne popunjenosti u najpopunjenijem tromjesečju ili mjesecu, postotak poduzeća koja rade cijelu godinu i broj radnih mjesta u turizmu koja su otvorena cijele godine. • Privredne koristi od turizma – ukupan broj zaposlenih u turizmu i prihodi od turizma. • Upravljanje energijom – • Raspoloživost i očuvanje • Kakvoća pitke vode • Postupanje s otpadnim vodama iz domaćinstva • Upravljanje krutim otpadom (smećem) • Kontrola razvoja • Kontroliranje intenziteta turizma
	<ul style="list-style-type: none"> • Ukupan broj kreveta u hotelima na 1000 lokalnih stanovnika • Postotak broja putovanja • Udio zaposlenih u turizmu • Udio turizma u BDP-u

Eurostat (2006).	<ul style="list-style-type: none"> • Ukupan broj noćenja turisza • Emisija CO2 iz energije koju troše turistički objekti • Udio trizmom generiranog otpada i otpadnih voda u ukupnoj količini stvorenog otpada • Udio potrošnje vode • Kvalitet vode za kupanje • Udio teritorijalne površine namijenjene turističkim aktivnostima • Udio površine pokrivena šumskom vegetacijom • Udio zaštićene zemljane i vodene površine u teritorijalnoj površini • Postotak turističkih poduzeća koja sudjeluju u priznatim programima zaštite okoliša • Ukupni izdaci namijenjeni održavanju i restauraciji kulturno-historijskih spomenika • Postotak ekološki certificiranih turističkih objekata • Postojanje procesa planiranja adekvatne upotrebe zemljišta i razvoja u svrhu uspostavljanja održivog turizma
------------------	---

Izvor: kreacija autora prema Kožić i Mikulić, 2011.

4. POVEZANOSTI KONKURENTNOSTI I ODRŽIVOSTI TURISTIČKE DESTINACIJE

Turistički proizvod karakteriziraju potencijalni konkurenti, promjene u potražnji, zamjenski proizvodi, nositelji ponude nude sve sličniju kvalitetu i orijentirani su na kratkoročne interese poduzeća i dugoročne interese destinacije. Na turističku destinaciju također utječu i društveni, Privredni i ekološki faktori. Menadžment turističke organizacije i destinacije može se objasniti kao proces oblikovanja, upravljanja i razvoja turističkog sistema, javne ponude i interesa turističke destinacije (Magaš, Vodeb i Zadel, 2016).

Konkurentnost turističke destinacije je sve važnija jer je sve više svjetskih turističkih destinacija koje investiraju u razvoj turizma. Kako bi destinacija osigurala konkurentsku prednost svojoj turističkoj industriji, potrebno je da njena sveukupna privlačnost i iskustvo koje nudi budu superiorni u odnosu na konkurente (Vranić, 2016).

Konkurentnost turističke destinacije zasnovana na resursima koji joj daju komparativne prednosti u odnosu na druge turističke destinacije, a ostvarenje te konkurentnosti zavisi od sposobnosti adekvatnog iskorištavanja prednosti i resursa u svrhu ostvarenja konkurentnosti turističke destinacije. Turistička destinacija postoji u okviru mikro i makro okruženja. Makro okruženje se odnosi na pritiske izvan destinacije na koje ona ne može utjecati, a mikro okruženje odnosi se na organizacije i utjecaje koji su zastupljeni u određenoj destinaciji (Ritchie i Crouch, 2010).

Popesku (2004) navodi da turistička destinacija može imati različita značenja i moguće je razlikovati sljedeće vrste konkurentnosti:

- Ekonomska konkurentnost – koja je određena faktorima proizvodnje, stanjem potražnje, snabdjevačkim i pomažućim privrednim djelatnostima i načinom osnivanja, organizovanja i upravljanja poduzećima.
- Politička konkurentnost – na koju utječu globalna i regionalna stabilnost, odnosno nestabilnost, te politička stabilnost i snaga zemlje kao turističke destinacije. Politička snaga zemlje određena je bruto društvenim proizvodom, nivo zaposlenosti, sloboda govora, medija...).
- Socio-kulturna konkurentnost – podrazumijeva postojanje specifičnih društvenih i kulturnih karakteristika destinacije koje doprinose njenom stepenu konkurentnosti, bez obzira na njenu eventualnu političku nestabilnost ili nedovoljnu ekonomsku konkurentnost (npr. zemlje Bliskog istoka).
- Tehnološka konkurentnost – koja se tiče stepena razvijenosti i primjene savremenih tehnologija, posebno korištenje globalnih distributivnih sistema i Interneta za promociju i prodaju turističkih proizvoda. Korištenje tehnologije omogućava širok pristup turističkom tržištu uz niže troškove.
- Environmentalna konkurentnost – koja je usmjerena na postizanje environmentalnog integriteta turističke destinacije u skladu sa savremenim preferencijama turista. Problem u definisanju ove vrste konkurentnosti leži u tzv. društvenim troškovima turizma.

Različiti faktori mogu utjecati na iskustvo koje turisti dožive u određenoj turističkoj destinaciji, što naravno utječe i na konkurentnost te turističke destinacije. Radi se o sljedećim faktorima (Popesku, 2004):

- Komparativna prednost – koja podrazumijeva čimbenike iz makro i mikro okruženja, a poseban naglasak stavlja na prirodne resurse.
- Usmjerenost tražnje – odnosi se na sposobnost destinacije da se prilagodi promjenjivim zahtjevima turističke tražnje.

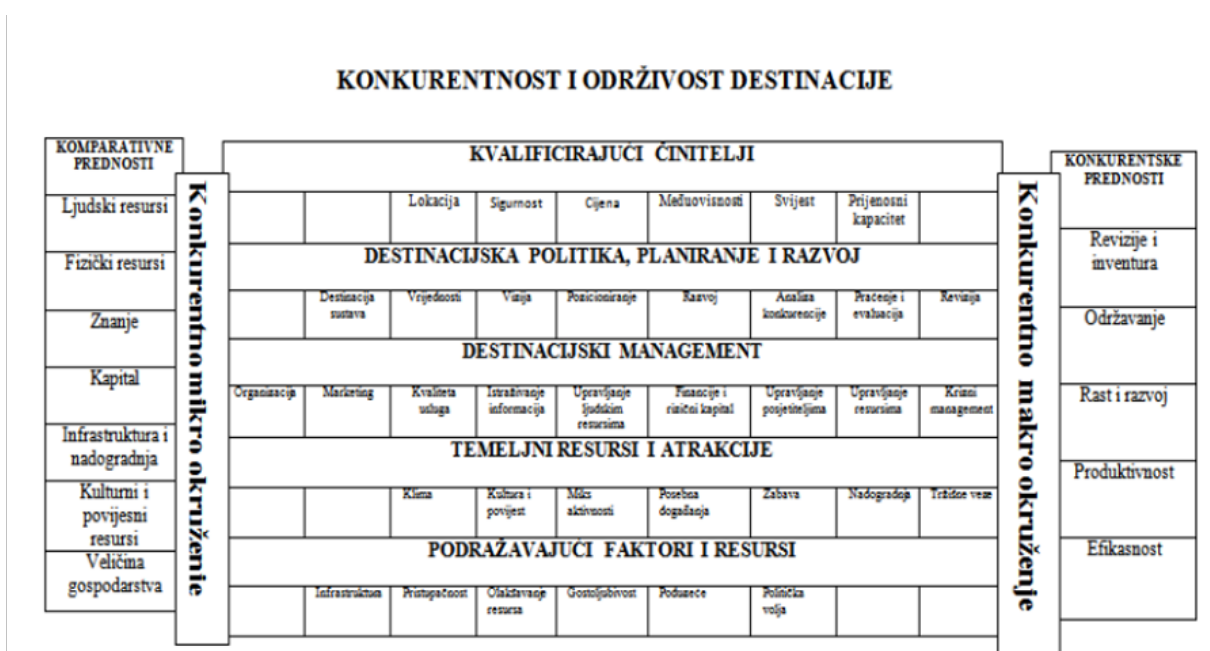
- Postojanje strukture turističke privrede – što znači da je određena destinacija sposobna za konkurentsku borbu i da posjeduje određeni stepena organizovanosti privredne strukture koja je usmjerena ka poslovanju na turističkom tržištu)
- Posvećenost zaštiti životne sredine – faktor koji uslovljava mogućnost destinacije da postigne održivu konkurentnost na turističkom tržištu.

Potencijalnim faktorima destinacijske konkurentnosti smatraju se (Ritchie i Crouch, 2003; prema Pranić, 2017, str. 25).:

- Temeljni resursi i atrakcije – primarni faktori konkurencijske privlačnosti, kao što su klima, kulturno-historijska obilježja, aktivnosti koje destinacija nudi...
- Podržavajući faktori i resursi – koji predstavljaju osnovu za uspješne turističke industrije, a tiču se infrastrukture, pristupačnosti destinaciji i gostoljubivosti.
- Destinacijska politika, planiranje i razvoj – koji podrazumijevaju niz aktivnosti nastalih kao posljedica intelektualne aktivnosti donositelja odluka na razini svake destinacije.
- Destinacijski menadžment – koji je usmjeren na aktivnosti koje na dnevnoj bazi implementiraju politički i planski okvir definiran destinacijskom politikom, planiranjem i razvojem;
- Kvalificirajući činitelji ili činitelji koji pojačavaju konkurentnost – obuhvataju faktore na koje sama destinacija ima mali ili nikakav utjecaj, a koji mogu pojačati, modificirati i/ili usmjeriti njenu konkurentnu sposobnost.

Pranić (2017) u svom radu opisuje model koji su dali Crouch i Ritchie, koji se može prikazati na sljedeći način:

Slika 3. Ritchijev i Crouchev konceptualni model destinacijske konkurentnosti

Izvor: Pranić, 2017.

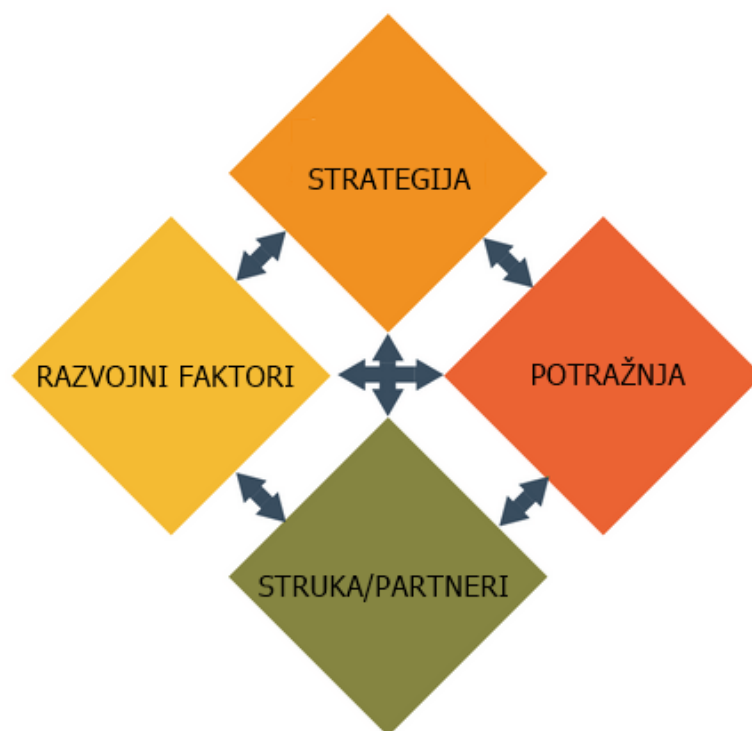
Na osnovu prethodno prikazanog modela, može se primijetiti da je konkurentnost turističke destinacije zasnovana na resursima koji joj daju komparativne prednosti u odnosu na druge turističke destinacije (fizički i ljudski resursi, znanje, kapital, infrastruktura i nadogradnja, kulturno-historijski resursi i veličina privrede). Isto tako je moguće primijetiti da ostvarenje pomenute konkurentnosti ovisi i od sposobnosti kvalitetnog i adekvatnog iskorištavanja tih resursa u svrhu ostvarenja konkurentnosti turističke destinacije (revizije i inventura, održavanja, rast i razvoj, produktivnost i efikasnost). Turistička destinacija djeluje u okviru mikro makro okruženja, pri čemu se mikro okruženje čine organizacije, sile i utjecaji koji su zastupljeni u određenoj destinaciji, a makro okruženje tiče se pritiska koji se javljaju izvan turističke destinacije i na koje se unutar same destinacije ne može utjecati.

Marić (2008; prema Mrkaić Ateljević, 2016, str. 111) faktore koji određuju nivo konkurentnosti turističke destinacije dijeli na cjenovne i necjenovne. Cjenovne faktore su jednostavniji za usklađivanje jer postoji mogućnost prilagođavanja vanjskim uvjetima. Necjenovni faktori se odnose na kvalitet, standardizaciju, inovacije, tehnologiju, ali ono što ovu skupinu čini komplikovanijom jeste ta što se radi o fluidnim kategorijama, koje je teško mjeriti i verifikovati.

Porter (1998.; prema Magaš, Vodeb i Zadel, 2016) navodi da svaki proizvod, pa tako i turistički, definišu sljedeći elementi: potencijalni konkurenti, promjene na strani potražnje, zamjenski proizvodi, činjenica da nositelji ponude nude sve sličniju kvalitetu i to da su nositelji ponude orijentirani na kratkoročne interese poduzeće i dugoročne interese destinacije. Osim pomenutog, na turističku destinaciju utječu i interni faktori poput privrednih, ekoloških i društvenih faktora koji utječu na destinaciju.

Menadžment turističke organizacije i destinacije može se objasniti kao proces oblikovanja, upravljanja i razvoja turističkog sistema, javne ponude i interesa turističke destinacije. Uloge menadžmenta turističke destinacije bile bi osiguravanje normativnog okvira, postizanje kooperativnog i složnog djelovanja različitih grupa u sistemu organizacije, osiguravanje strateške konkurentnosti i poboljšanje vrijednosti poduzeća i same destinacije (Magaš, Vodeb i Zadel, 2016). Povezanost menadžmenta turističke organizacije i prethodno pomenutih elemenata koji definišu turistički proizvod, može se prikazati Porterovim dijamantom:

Slika 4. Porterov dijamant

Izvor: *Expert Program Management, 2018.*

Kada je riječ o turističkoj destinaciji, kvaliteta i struktura potražnje određuju pritisak na nositelje turističke ponude. Diferenciranost turističke potražnje utjecat će na stvaranje inovacija i optimizacije kvalitete i troškova turističke destinacije. Sputavanje jačanja konkurentne sposobnosti unutar destinacije, negativno će utjecati na njenu konkurentnu sposobnost. Razvojni čimbenici su faktori koji mogu pozitivno utjecati na kratkoročno povećanje konkurentne sposobnosti destinacije, ali oslanjanje na ove faktore dovodi do izostanka inovacija unutar destinacije. Saradnja među partnerima/strukturama, odnosno svim sudionicima u turizmu, je neophodna kako bi se dobile određene informacije i kako bi se ostvarili interesi. Zajedničkom strategijom destinacije osigurava se zajedničko djelovanje faktora koji su bitni za unapređenje turizma. Kvalitetnim menadžmentom moguće je uočiti šanse za poboljšanje privrednih, ekoloških i društvenih kretnji (Magaš, Vodeb i Zadel, 2016).

Lim i McAleer (2005) sproveli su analizu 33 studije o etičkom liderstvu, koje predstavlja važan i relevantan konstrukt liderstva u kontekstu turizma i ugostiteljstva. Analizom i sintezom rezultata analiziranih studija, autori su ustanovili da postoji visoka konzistentnost u definiranju i mjerenju etičkog liderstva u turizmu i ugostiteljstvu. Najčešće korištene teorije u analiziranim studijama su teorija socijalne razmjene, teorija socijalnog učenja i teorija očuvanja. Ustanovljeno je da je etičko liderstvo utjecalo na različite stavove i ponašanja zaposlenih i timske i organizacione rezultate.

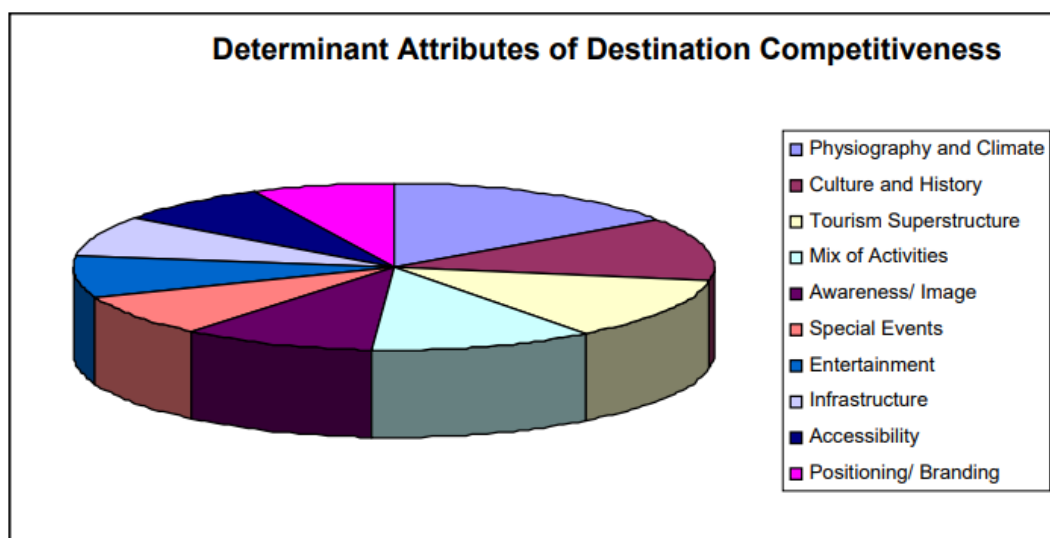
Drakulić-Kovačević *et al.* (2018) su nastojali analizirati primjenjivost Ritchie-jevog i Crouchovog modela konkurentnosti za procjenu turističkih prednosti i nedostataka u Južnobanatskom okrugu u Srbiji. Došli do do sljedećih zaključaka:

- Model za prikladan za procjenu turističkih prednosti i nedostataka
- Zainteresovane strane smatraju da Južni Banat ne predstavlja konkurentnu turističku destinaciju, čak ni na regionalnom nivou.
- Posjeduje odgovarajuće resurse koji mogu biti polazna osnova za unapređenje konkurentnosti destinacije.
- Prisutne su značajne razlike u ocjenama destinacijskog menadžmenta u determinantama politike, planiranja i razvoja destinacije između javnog i privatnog sektora.

Menadžment ekoturizma susreće se sa mnogim izazovima, a neki od njih su uspostavljanje profitabilne i ekološki održive industrije, uz istovremeno postizanje zadovoljavajućeg iskustva turista i podizanje životnog standarda u lokalnoj zajednici. Kao primjer menadžmenta ekoturizma navodi se Močvarni rezervat Boondall koji je međunarodno priznat kao važno stanište za hranjenje i odmor za ptice močvarice selice. Neke od aktivnosti menadžmenta ovog lokaliteta su (Lim i McAleer, 2005):

- Promocija ekološke svijesti u lokalnim i regionalnim zajednicama
- Edukacija zajednice i pružanje informacija o sistemima močvara u lokalnom, regionalnom i globalnom kontekstu
- Pružanje usluga rekreacije i turizma zasnovanog na prirodi
- Ukazivanje na značaj močvarnih područja koja mogu diverzificirati turističku i ekoturističku industriju.

Slika 5. Determinante privlačnosti konkurentnosti destinacije

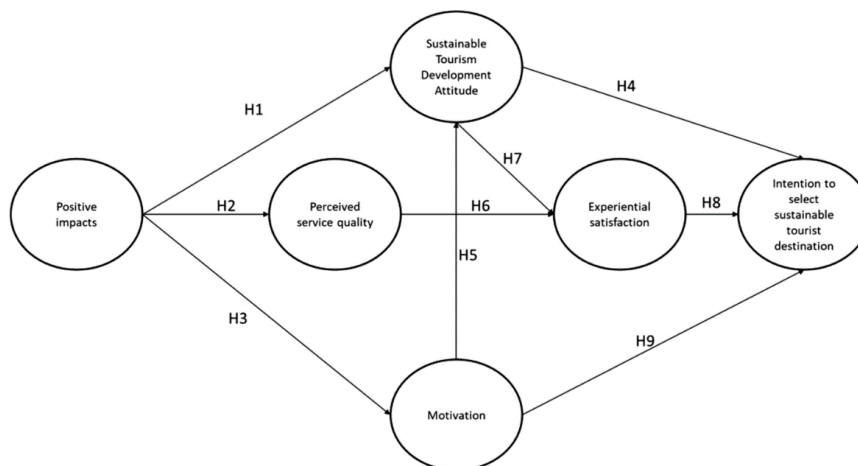
Izvor: Crouch, 2007.

Destinacija koja želi poboljšati svoju konkurentnost trebala bi obratiti pažnju na one atribute koji će vjerojatno imati najveći pozitivan učinak na turizam. Crouch (2007) navodi da šest od ovih deset atributa čini osnovne resurse i atraktore, a radi se o:

- Fiziografija i klima – najvažniji atribut, ali i najznačajnija mjera determinacije koja je proizvod prirodnih procesa.
- Kultura i historija – predstavljaju primarnu turističku privlačnost destinacije koja je proizvod ljudskih aktivnosti.
- Turistička nadgradnja i aktivnosti – podrazumijeva kvantitet i kvalitetu smještajnih kapaciteta, restorana, prijevoz sadržaji, rekreacijski sadržaji, atrakcije kao što su tematski parkovi, muzeji i umjetničke galerije, izložbe, kongresni centri

Palacios-Florencio *et al.* (2021) su kroz svoj rad nastojali prikazati način na koji razvoj održivog turizma može pomoći u održavanju turističke industrije. Glavni cilj njihovog istraživanja je ispitati međusobnu percepciju turista o održivom turizmu i utvrditi koji faktori pomažu njegovom razvoju. Uzorak je činilo 308 turista koji su ispitani korištenjem modela strukturnih jednačina. Utvrđeno je da motivacija i percipirana koristi koje pruža razvoj održivog turizma povećavaju namjeru da se turisti opredijele za ovu vrstu turizma. Napori da se prepoznaju i privuku pravi posjetioци su ključni u osiguravanju održivog turizma. Pod „pravim posjetiocima“ podrazumijevaju se oni čije bihevioralne i psihičke karakteristike mogu doprinijeti razvoju održivog turizma. Bihevioralne karakteristike podrazumijevaju turističku lojalnost i faktore koje doprinose lojalnosti, dok se psihološke karakteristike odnose na stavove i vrijednosti koje doprinose pozitivnom učinku na okoliš. Istraživanjima je utvrđeno da ljudi koji pokazuju pozitivne stavove prema okolini mogu prenijeti veću želju za iskustvima održivog turizma s prirodom. Nekoliko je varijabli koje utječu na proekološko ponašanje u kontekstu velikih masovnih turističkih urbanih destinacija, a to su individualni faktori, navike, stavovi, ali i eksterni faktori. Istraživanjem je utvrđeno da psihološki faktori mogu biti važniji od sociodemografskih i kontekstualnih faktora u određivanju proekološkog ponašanja.

Slika 6. Faktori koji utječu na konkurentnost održive turističke destinacije

Izvor: Palacios-Florencio *et al.*, 2021.

Nagy (2022) navodi sljedeće dobre prakse u implementaciji održivosti turističke destinacije:

- Angažovanje, obrazovanje i konsultacija sa zainteresovanim stranama kako bi se prikupilo više informacija u svrhu vođenja budućih planova i akcija – Trebao bi uspostaviti stalni odbor zainteresovanih strana turističke destinacije, koji uključuje predstavnike organizacije za upravljanje destinacijom, lokalne vlasti, organizacije zajednice i turističkih poduzeća.
- Uspostavljanje osnovne linije – Da bi se razumjela trenutna situacija, potrebno je poduzeti osnovnu analizu trenutnog učinka održivosti. Ovo će omogućiti utvrđivanje jazova između toga gdje destinacija ima dobre rezultate i gdje postoji mogućnost za poboljšanje. Kako bi se ta osnovna linija utvrdila, potrebno je koristiti okvir zasnovan na kriterijima koje je odredilo Globalno vijeće za održivi turizam, koji je usklađen s ciljevima održivog razvoja UN-a.
- Postaviti jasne ciljeve i identificirati specifične akcije za postizanje tih ciljeva – Uspostavljanje osnovne linije pomoći će boljem razumijevanju toga da li destinacija dobro napreduje i gdje ima prostora za poboljšanje. Ovo će dalje pomoći identificiranju SMART ciljeva (specifični, mjerljivi, ostvarljivi, relevantni i vremenski ograničeni), praćene odgovarajućim aktivnostima i strategijama za rad prema ovim ciljevima.
- Kontinuirana implementacija, praćenje i mjerenje utjecaja i rezultata – Nakon utvrđivanja početne linije, postavljanja ciljeva u kreiranje strategije i akcionog plana, počinje implementacija. Tijekom sprovođenja aktivnosti, poželjno je barem jednom godišnje evaluirati učinak održivosti u odnosu na ciljeve kako bi se utvrdilo da li aktivnosti koje se sprovode vode u pravom smjeru i koji su rezultati postignuti.
- Javno izvještavanje – Poželjno je izraditi javni izvještaj o napretku prema postavljenim ciljevima. Integracija ključnih indikatora i metrika učinka održivosti u redovne mjesečne, tromjesečne i/ili godišnje napore izvještavanja je idealno.
- Angažman turističkih poduzeća – Angažiranje turističkih kompanija u turističkoj destinaciji je ključno za robusnu strategiju održivosti destinacije. Kako bi se utvrdilo gdje je turističkim poduzećima potrebna najveća podrška, potrebno je potaknuti kompanije da sprovedu vlastitu osnovnu analizu ključnih pitanja.
- Formalna procjena i certifikacija destinacije – Sprovedbom svih prethodno pomenutih koraka, destinacija će imati ključne elemente koji će podržati težnju za certifikacijom destinacije. Ovo je veliki korak i zahtijeva značajnu posvećenost vremena i finansijskih sredstava. Certifikacija će potvrditi da je destinacija u skladu s kriterijima Globalnog vijeća za održivi turizam, pomoći će da se unese dodatni kredibilitet naporima vaše destinacije i snažan je signal dionicima i ostatku industrije.

5. TURIZAM U BOSNI I HERCEGOVINI

Geografski položaj je presudan faktor za razvoj područja, a Bosna i Hercegovina je uglavnom povezana sa tri evropske turističke rute: zapadno prema Pirinejskom poluostrvu i

Magrebu, centralno preko Alpa do Apeninskog poluostrva i istočno prema Balkanskom poluostrvu i Bliskom istoku. Smještena u istočnoevropskom turističkom koridoru, Bosna i Hercegovina služi kao značajno tranzitno područje, imajući koristi od svog položaja između Panonije i Mediterana. Ovo omogućava zemlji da bude dio glavnih turističkih tokova u jugoistočnoj Evropi. Njen kontinentalni turističko-geografski položaj pojačan je interkontinentalnim značajem zbog povezanosti između Europe i jugoistočne Azije. Zemlja se može pohvaliti raznolikim prirodnim i kulturnim pejzažima, nudeći različite turističke resurse u različitim regijama (Kadušić, Smajić i Mešanović, 2018).

Bosna i Hercegovina raspolaže brojnim resursima koji doprinose razvoju turizma u ovoj zemlji –prirodno-geografske karakteristike, kulturno-historijsko naslijeđe, tradicija, manifestacije, ali i ugodnost domaćeg stanovništva. U nastavku rada slijedi prikaz načina na koji se postojeći resursi mogu iskoristiti u svrhu uspostavljanja održivog turizma u Bosni i Hercegovini.

5.1. Okvir za realizaciju ciljeva održivog razvoja u Bosni i Hercegovini

Okvir za realizaciju ciljeva održivog turizma – Ovaj dokument je zasnovan na idejama o inkluziji, pametnom rastu i ulaganju u ljudski kapital za budućnost, a tiče se nekoliko pravaca – razvojni pravac „Dobra uprava i upravljanje javnim sektorom“, razvojni pravac „Pametni rast“ i razvojni pravac „Društvo jednakih mogućnosti“. U okviru ovog rada bit će pojašnjen razvojni pravac „Pametni rast“, budući da govori o povezanosti ekonomije i životne sredine, odnosno on ima za cilj omogućiti transformaciju inovativnih i produktivnih ideja u proizvode i usluge koje će stvoriti visokoplaćena radna mjesta i ubrzati ekonomski rast, a da pri tome očuva prirodni kapital i smanji društvenu nejednakost. Pomenuti razvojni pravac nastojat će se ostvariti kroz sljedeće aktivnosti:

- Jačanje povoljnog okruženja za poduzetništvo i inovacije za proizvodnju dobara visoke dodane vrijednosti za izvoz – što podrazumijeva kontinuirano unapređenje poslovnog okruženja, uspostavu tehnološko-inovacijskih centara za podršku stvaranju globalnih lanaca vrijednosti, digitalizaciju ekonomije, povećanje investicija u infrastrukturu istraživanja, razvoja i inovacija...
- Povećanje investicija u infrastrukturu – što se odnosi na povećanje udjela javnih investicija u infrastrukturu, osiguranje jednakog pristupa modernoj transportnoj infrastrukturi, unapređenje javne digitalne infrastrukture.
- Unapređenje pristupa i kvaliteta obrazovanja i obuke – za što je potrebna kurikularna reforma na svim nivoima obrazovanja, sveobuhvatno i kvalitetno predškolsko obrazovanje, razvoj kapaciteta nastavnika, kao i modernizacija škola i nastavnih metoda, razvoj digitalnih vještina, učinkovit sistem cjeloživotnog učenja i strateško investiranje u istraživačko-razvojne aktivnosti obrazovnih institucija i njihovo povezivanje s poslovnom zajednicom.

- Zeleni rast i čista energija – što se nastoji ostvariti dekarbonizacijom energetskog sektora, decentralizacijom elektroenergetskog sistema, smanjenje energetskog siromaštva i razvoj „zelenih“ vještina.
- Pametno upravljanje prirodnim resursima i okolišem – pri čemu će se staviti veći naglasak na turizam, održivo upravljanje vodama i otpadom, deminiranje kontaminiranih područja, zatim uspostavljanje sistema cirkularne ekonomije u sferi upravljanja otpadom i ponovne upotrebe, reciklaže i kompostiranja, također će veći fokus biti i na zaštiti, obnovi i adekvatnom upravljanju prirodnim resursima, provedbi jačih kontrola prekomjernih emisija i ispuštanja štetnih materija i kontinuirano praćenje kvaliteta ekosistema.

Istraživanja su pomoću empirijskih nalaza i primjenom različitih testova potvrdila ono o čemu teorija govori – o povezanosti ekonomskog rasta i razvoja sa životnom sredinom i turizmom. Sva prethodno navedena istraživanja su korisna i mogu poslužiti kao osnova daljnim istraživanjima. Istraživanja su sprovedena i na prostoru Bosne i Hercegovine i istraživači su uspjeli identificirati probleme, ali i potencijale koje BiH kao država ima i koja se mogu iskoristiti za njen napredak. Poteškoće sa kojima se istraživači susreću odnose se najviše na nedostatak informacija o području Bosne i Hercegovine. Stoga bi dodatna istraživanja mogla pružiti osnovu za daljnja istraživanja, ali i poslužiti kao pomoć razvoju, npr. kako promovirati određena područja Bosne i Hercegovine i privući turiste u manje razvijene lokalitete – što bi moglo doprinijeti ekonomskom rastu i razvoju pojedinih regija, ali i države općenito. Napredak je moguć i da moguće je doprinijeti oporavku i očuvanju okoliša, ukoliko se plan i aktivnosti Okvira za realizaciju ciljeva održivog razvoja u Bosni i Hercegovini budu adekvatno sprovodili od strane onih koji su odgovorni za sprovedbu istog.

5.2. Održivi turizam u Bosni i Hercegovini

Istraživanje koje će biti prikazano u ovom poglavlju imalo je za cilj prikazati i analizirati utjecaje turizma na prostoru Federacije Bosne i Hercegovine. Analiza je sprovedena na osnovu dolazaka, noćenja i prihoda koje Federacija generira od turizma. Zbog nedostatka podataka o prethodno pomenutom, autor je analizirao podatke koji su bili dostupni u periodu 2012.-2017. godine. Pokazalo se da od 2012. do 2017. godine porastao broj dolazaka u svim kantonima osim Bosansko-podrinjskom i Zapadnohercegovačkom kantonu. Hercegovačko-neretvanski i Sarajevski kanton prednjače u odnosu na ostale kantone, sa 270.810 i 482.441 dolazaka u 2017. godine. U Bosansko-podrinjskom i Zapadnohercegovačkom kantonu nije došlo do povećanja broja noćenja, a po tom pitanju se ističe Sarajevski kanton koji je noćenjima ostvario gotovo 1 milion konvertibilnih maraka. Turisti preferiraju hotelski smještaj, potom odmarališta i kampove. Turisti najčešće dolaze iz okolnih zemalja, ali i iz Austrije, Francuske, Slovenije, Italije, Poljske, Turske... Utjecaj turizma na privredu mjeren je turističkom satelitskom bilancom (TSA) koja definicije i klasifikacije integrira u tabele i na taj način omogućava preglednost u analiziranju svih ekonomskih učinaka koje turizam generira – u pogledu ponude i potražnje. Rezultati istraživanja su pokazali da je turizam 2010. godine direktno doprinio ukupnoj zaposlenosti, čineći skoro 2,5% ukupne

zaposlenosti, a do 2017. godine se utjecaj povećao na 3%. Direktni doprinos turizma u 2017. godini iznosio je otprilike 4 milijarde i 300 miliona dolara. Zajedno sa investicijama, državna potrošnja je u 2017. godini iznosila više nego ranije –33 i pol miliona dolara. Na osnovu pomenutog se zaključuje da je ukupni utjecaj turizma na BDP iznosio 1 milijardu i 600 miliona dolara (Tadić, 2019).

Policentrični razvoj može se shvatiti kao osnova za unapređenje turizma na prostoru Bosne i Hercegovine. To bi podrazumijevalo razvoj više destinacija unutar pojedinih regija koje bi potom bile podjednako razmještene u prostoru (Novaković, 2019). Usmjeravanjem turističkoga razvoja moguće je potaknuti prostornu disperziju turizma iz glavnih turističkih središta u druga odredišta, što bi kreiralo mogućnost da najvažnija turistička odredišta pozitivno djeluju u prostoru, te da budu rasterećenija u pogledu koncentracije turista. Ipak, s druge strane, svejedno ostaje upitno u kolikoj mjeri bi prostorna disperzija turizma bila moguća i realna u slučajevima nepostojanja jakih turističkih središta (Glamuzin, Madžar i Putica, 2017).

Analizom sektora turizma u Bosni i Hercegovini utvrđeno je da bi bilo potrebno usmjeriti se na sljedeće aktivnosti kako bi se ostvarilo unapređenje turizma na ovim prostorima (Radić *et al.*, 2021):

- Jačanje konkurentnosti kvalitetnijim upravljanjem, regulativom, osiguravanjem uporedivih podataka i uspostavljanjem saradnje i dijaloga s akterima u turističkom sektoru – što se planira ostvariti kroz upravne i institucionalne postavke na državnom i entitetskom nivou, strateško planiranje, saradnju i dijalog s akterima u sektoru turizma, poboljšanje zakonodavstva i regulativa, upravljanje destinacijom i raspoloživost podataka o turizmu.
- Postizanje veće vidljivosti Bosne i Hercegovine kao turističke destinacije na globalnom turističkom tržištu – što se planira ostvariti marketingom i brendiranjem tijekom oporavka od pandemije i poticanjem kvalitete
- Poticanje kvaliteta turističkih proizvoda i usluga
- Stimuliranje novih turističkih proizvoda i doživljaja, kao i inovacija u turizmu
- Izgradnja kompetencija zaposlenih i zapošljavanje u turizmu – fokus na ljudske resurse i tržište rada
- Poboljšavanje pristupa destinacijama
- Poticanje razvoja održivog turizma i poslovanja
- Podrška oporavku turizma nakon pandemije COVID-19.

U svrhu unapređenja turizma Bosne i Hercegovine, kreirana je Strategija razvoja turizma Bosne i Hercegovine za 2022-2027. godinu zasnovana na mapiranju prilika, novim profilima klijenata koji odgovaraju turističkim kapacitetima, povećanju digitalizacije putovanja, promjeni proizvoda i načina putovanja. Osnovni principi su: a) treba biti jednostavna i praktična i nadovezivati se na ranije aktivnosti i uspjehe, uzimajući u obzir postojeće izazove i dostupne resurse; b) zasnovana na potražnji, usmjerena na klijente i iskustva, a marketinške

aktivnosti trebaju biti u skladu sa potražnjom; c) održivost – zaštita životne sredine, kulture i izvora zarade; d) inovativna – usvajanje novih i poboljšanih metoda učinkovitog destinacijskog marketinga; e) zasnovana na saradnji između turističkih zajednica i privatnog sektora; f) fazna – destinacija je do sada bila promovirana na tradicionalan način, a prelazak na novu i dinamičniju strategiju zahtijevat će prioritiziranje aktivnosti za kratkoročni, srednjoročni i dugoročni period. Fokus je usmjeren na razvoj turističkih destinacija i turističkih proizvoda, destinacijskog marketinga, kvalitetnih ljudskih resursa i poboljšanje okruženja povoljnog za održivi rast turizma. Do 2027. nastoji ostvariti povećan udio turizma u nominalnom BDP-u, povećan broj noćenja turista i prosječne dužine boravka turista u Federaciji BiH, privući domaće i strane investicije i povećati broj zaposlenih (Federalno ministarstvo okoliša i turizma u saradnji sa USAID, 2022).

Svjetski ekonomski forum Country Brand Index je 2019. godine pozicionirao Bosnu i Hercegovinu na 116. mjesto od 140. Kako bi podigao svijest i poboljšao percepciju Bosne i Hercegovine kao turističke destinacije, USAID Turizam je uveo alate za turističke zajednice kako bi bilo lakše da razumiju važnost brenda destinacije u poboljšanju atraktivnosti i privlačnosti zemlje kao turističke destinacije. Komplet alata i prateće radionice za obuku imaju za cilj pružiti turističkim zajednicama potrebne savjete, najbolje prakse i studije slučaja za razvoj i komuniciranje njihovih prednosti kao brenda lokacije koji će djelovati na međunarodnoj razini. Pomenutim alatima je USAID Turizam nastavio zagovarati povećana ulaganja u promociju i pozicioniranje Bosne i Hercegovine na međunarodnom tržištu, što je rezultiralo pokretanjem prve i najveće marketinške kampanje u Bosni i Hercegovini. U partnerstvu s Federalnim ministarstvom okoliša i turizma i Federalne privredne komore, USAID Turizam podržao dizajn i početak kampanje na TripAdvisoru, najvećoj platformi za putovanja u svijetu, kako bi podigao svijest o turističkoj ponudi i Bosni i Hercegovini. Promocija je vršena i kroz upoznavanja kroz različite medije – Intrepid, Travel Corporation, Ilay Erkok i The Telegraph. Neki od rezultata kampanje na TripAdvisor u su: 16.000.000 pojavljivanja oglasa, 24.900 klikova na oglase, 9,54% stope angažmana odredišta, 99 sekundi zadržavanja, te porast rezervacija za 17 – 34% (USAID, 2023).

Projekat EU4Business, kojeg su financirale Europska unija i Vlada SR Njemačke, trajao je od 2018. do 2020. godine. Projekat je bio usmjeren na razvoj privatnog sektora u Bosni i Hercegovini, a fokus je bio usmjeren na izvoz dobara i turistički sektor. Cilj projekta je bio potaknuti rast, otvaranje novih radnih mjesta, te povećanje konkurentnosti poljoprivredne djelatnosti u Bosni i Hercegovini. Za sprovedbu projekta je odabrana destinacija DINARDICA – Ka prirodi, ka sebi., koja ujedinjuje Mrkonjić grad, Ribnik i Šipovo. Usmjeravanjem na iste ciljeve i uz saradnju sa svim sudionicima u turizmu, projekat je nastojao ostvariti zaštitu prirode i doprinijeti ekoturizmu u dolinama gornjeg toka rijeka Sane i Plive. Projekat EU4BusinessRecovery imao je za cilj pružiti podršku strateškom planiranju koji će doprinijeti razvoju održivog turizma, uz fokus na zelenu ekonomiju. Ovim projektom pružena je pomoć partnerskim institucijama kako bi se izgradili kapaciteti za razvoj turizma i unaprijedile vještine u oblastima zelene ekonomije, strateškog planiranja zelene ekonomije i upravljanje u timovima. Ističe se da zelena ekonomija i održivi turizam

također doprinose konkurentnosti drugih sektora (poljoprivreda, tekstil, namještaj i energetika). Za implementaciju ovog projekta bila je ključna saradnja svih nadležnih institucija, uz poseban fokus na lokalnim zajednicama (Mekić, 2023).

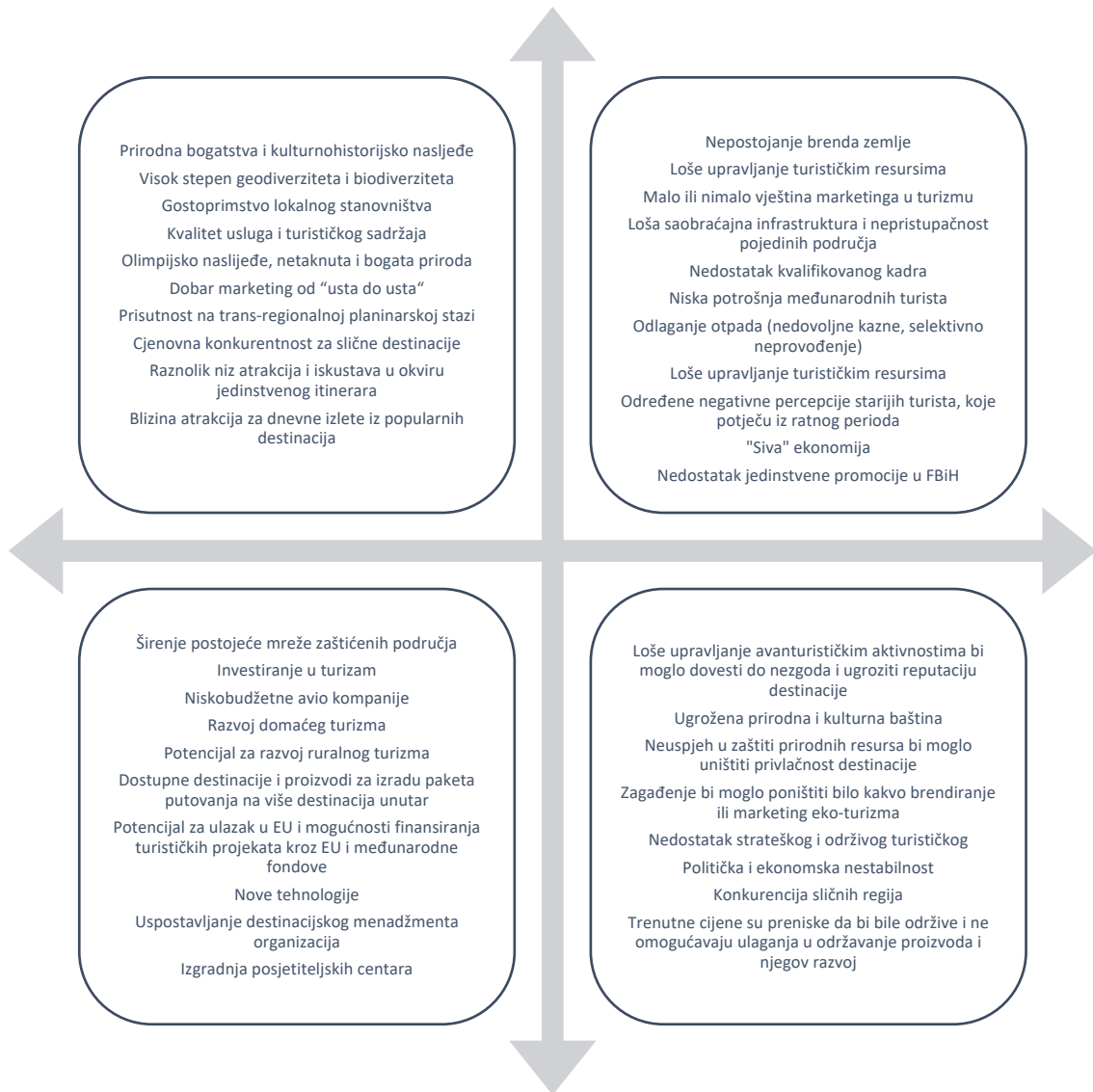
5.3. SWOT analiza turizma u Bosni i Hercegovini

Snagu BiH predstavlja prvenstveno njen položaj u regionu. Postoje mnoge turističke atrakcije, poput starih čaršija do dijelova prirode u vidu planina, rijeka i polja. Osim toga, pozitivan aspekt je i bogato kulturno naslijeđe. Slabost predstavlja nezainteresovanost vlade za projekte što je dovelo do zapostavljenosti turizma. Osim toga, kao slabost se može istaći i loš odnos prema ekologiji. Prilike se ogledaju u tome što je zemlja neistražena i kao takva "nova" na tržištu turizma zbog čega bi mogla biti primamljiva raznim turistima. Prijetnje predstavlja svijest građana o očuvanju okoliša kako bi se očuvali resursi koji postoje. Kada je u pitanju vlada, prijetnju predstavlja zanemarivanje i neulaganje u prirodne resurse, kao i u atrakcije koje bi privukle turiste. Osim toga, prijenja je i napredovanje susjednih zemalja kada je u pitanju turistička ponuda (Điver, 2019).

SWOT analiza iz 2019. godine prikazuje sljedeće stanje turizma u Bosni i Hercegovini (Novaković, 2019):

- Snage: cjenovna konkurentnost, povoljna klima, prirodni resursi, bogata kulturno-historijska baština, gostoljubivost domaćeg stanovništva, kulturna raznolikost, blizina europskim emitivnim tržištima i bogata gastronomska ponuda.
- Slabosti: loša organizacija turizma u zemlji, nedovoljna online prepoznatljivost, manjak kvalificiranih kadrova za rad u turizmu, destinacijski menadžment, nepostojanje politike razvoja turizma, nerazvijenost prometne infrastrukture, posljedice rata, neprepoznatljivost branda Bosne i Hercegovine i nerazvijena marketinška politika destinacije.
- Prilike: mogućnost razvoja različitih specifičnih oblika turizma koji prate trendove , kao i novih turističkih proizvoda i razvoj turizma tijekom cijele godine, povećanje smještajnih kapaciteta i podizanje kvalitete smještajne ponude, orijentacija na turiste iz susjednih zemalja, stvaranje uvjeta za razvoj zimskog turizma stvaranje prepoznatljivog brenda destinacije i korištenje dijaspore u svrhu promocije turizma u inozemstvu.
- Prijetnje: dobra turistička razvijenost zemalja u konkurentskom okruženju, prostorna razdjeljenost zemlje, financijska situacija u zemlji i rast cijena uz malo poboljšanje kvalitete.

Slika 7. SWOT analiza turizma u Bosni i Hercegovini

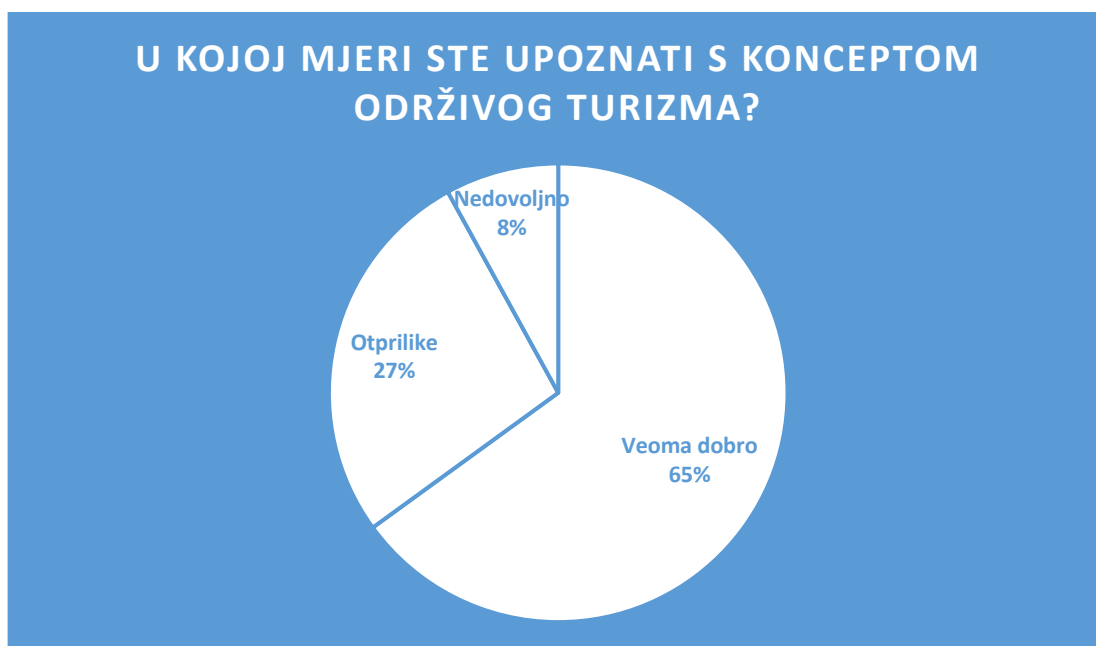
Izvor: kreacija autora; prema Federalno ministarstvo okoliša i turizma u saradnji sa USAID, 2022.

6. REZULTATI ISTRAŽIVANJA I DISKUSIJA

6.1. Rezultati istraživanja

U narednom dijelu su prikazani rezultati istraživanja. Anketa od ukupno 15 pitanja provedena je na uzorku od 100 zaposlenika iz sektora turizma. Na grafikonu 1 prikazan je odgovor ispitanika na prvo pitanje koje se odnosi na upoznatost ispitanika s konceptom održivog turizma.

Grafikon 1. Upoznatost ispitanika sa konceptom održivog turizma

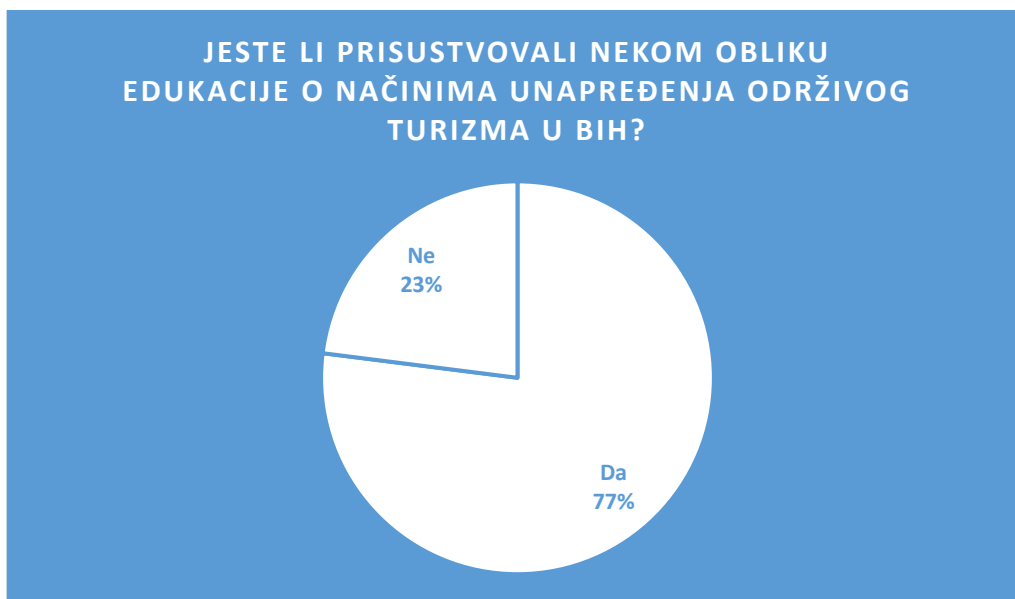

Izvor: kreacija autora

Na osnovu rezultata vidi se da je najveći broj ispitanika veoma dobro upoznat sa konceptom održivog turizma. Pored toga, 27% je otprilike upoznato sa konceptom, dok njih 8% nije upoznato s konceptom održivog turizma.

Na grafikonu 2. prikazan je odgovor ispitanika na pitanje da li su prisustvovali nekom obliku edukacije o načinima unapređenja održivog turizma u BiH.

Grafikon 2. Prisustvo nekom obliku edukacije o načinima unapređenja održivog turizma u BiH

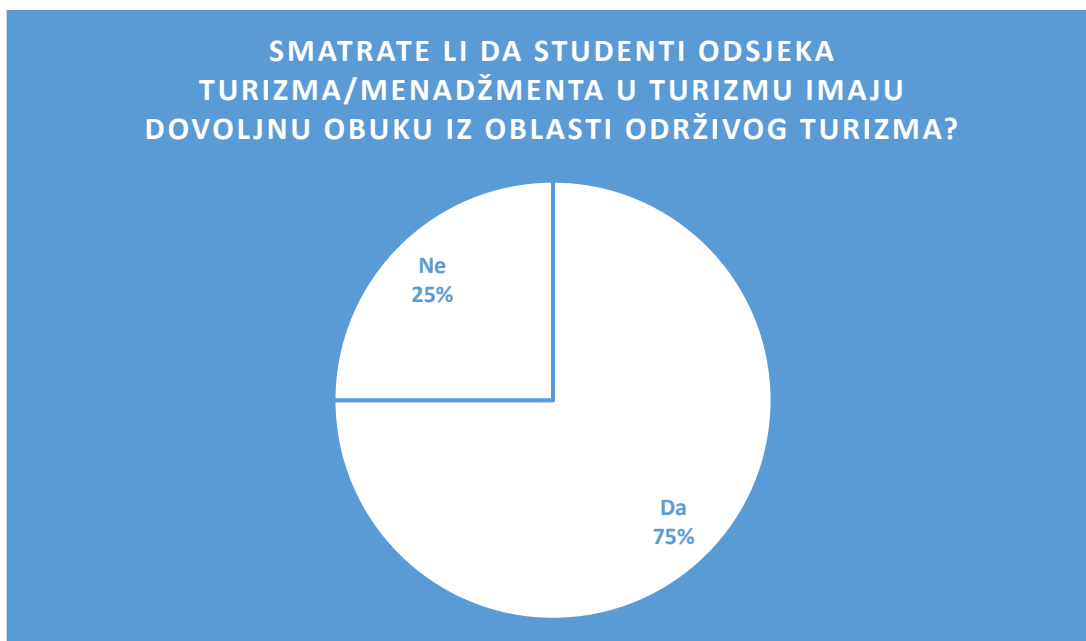

Izvor: kreacija autora

Na osnovu rezultata vidi se da je velika većina uposlenika prisustvovala nekom obliku edukacije o načinima unapređenja održivog turizma u BiH, njih 77%. Ostalih 23% naglasilo je da nije prisustvovalo nekom obliku edukacije iz ove oblasti.

Na grafikonu 3. prikazan je odgovor ispitanika na pitanje o tome da li studenti odsjeka turizma/menadžmenta imaju dovoljnu obuku iz oblasti održivog turizma.

Grafikon 3. Obuka studenata iz oblasti održivog turizma

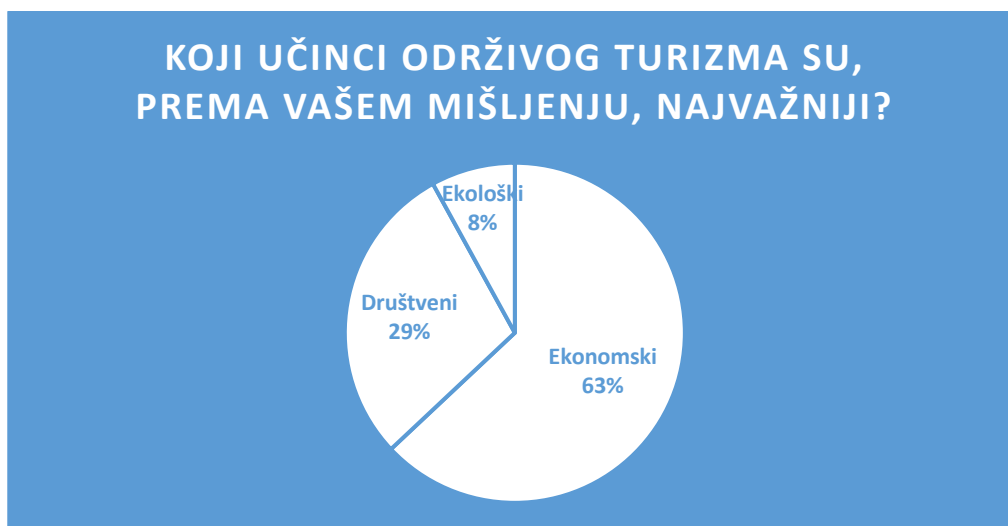

Izvor: kreacija autora

Na osnovu rezultata vidi se da ispitanici smatraju da velika većina studenata odsjeka turizma/menadžmenta ima dovoljnu obuku iz oblasti održivog turizma, njih 75%. Ispitanici smatraju da drugih 25% nema dovoljnu obuku.

Na grafikonu 4. prikazan je odgovor ispitanika o učincima održivog turizma.

Grafikon 4. Stav ispitanika o učincima održivog turizma

Izvor: kreacija autora

Na osnovu rezultata, vidi se da ispitanici smatraju da su najvažniji ekonomski učinci održivog turizma, s obzirom na to da je najveći broj ispitanika (63%) izabrao ovaj odgovor. 29% ispitanika smatra da su to društveni faktori, dok 8% smatra da su najvažniji ekološki faktori.

Grafikon 5. prikazuje odgovor ispitanika na pitanje u kojoj mjeri je održivi turizam zastupljen u BiH.

Grafikon 5. Zastupljenost održivog turizma u BiH

Izvor: kreacija autora

Na osnovu rezultata, vidi se da su odgovori na ovo pitanje podijeljeni. Najveći broj ispitanika (37%) smatra da je održivi turizam kao koncept u BiH nedovoljno zastupljen. Nakon toga, 34% ispitanika smatra da je koncept prilično zastupljen. 19% njih smatra da je koncept veoma zastupljen, dok 10% smatra da koncept održivog turizma nije zastupljen u BiH.

Za ovo pitanje također možemo analizirati i deskriptivnu statistiku. Prikaz se nalazi u tabeli 4.

Tabela 4. Deskriptivna statistika za zastupljenost održivog turizma

Pitanje	Prosjek	Medijana	Standardna devijacija	Min	Max
Zastupljenost održivog turizma	2,38	2	0,9077	1	4

Izvor: Kreacija autora

Prosječna ocjena od 2,38 ukazuje na to da ispitanici u prosjeku smatraju da je trenutni nivo zastupljenosti održivog turizma umjeren. Medijana od 2 ukazuje da se većina odgovora grupiše oko ove srednje tačke, što implicira relativno ujednačenu raspodjelu mišljenja oko srednje vrijednosti. Standardna devijacija od 0,9077 označava neke varijacije u odgovorima ispitanika, otkrivajući da, iako je prosječna ocjena umjerena, postoje odstupanja u odgovorima pojedinih učesnika. Raspon između minimalne i maksimalne vrijednosti, 1 i 4, obuhvata širenje odgovora unutar ovog skupa podataka.

Grafikon 6. prikazuje odgovor ispitanika na pitanje da li smatraju da održivi turizam doprinosi zajednici.

Grafikon 6. Doprinos zajednici

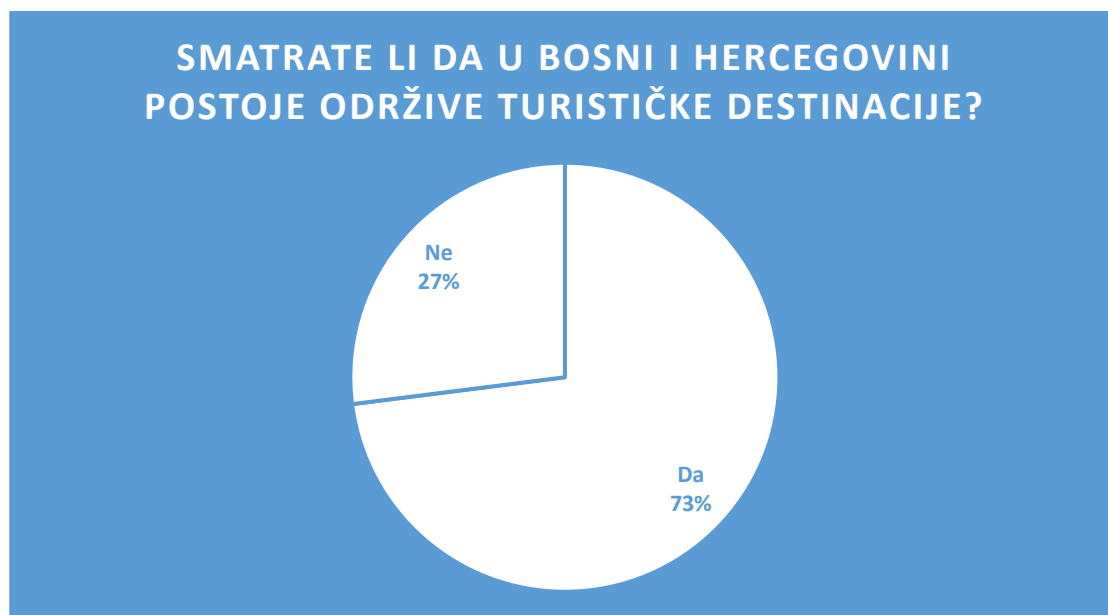

Izvor: kreacija autora

Na osnovu rezultata, vidi se da većina ispitanika smatra da održivi turizam doprinosi zajednici (njih 76%), dok preostalih 24% ispitanika smatra da to nije slučaj.

Grafikon 7. prikazuje odgovor ispitanika na pitanje da li smatraju da u BiH postoje održive turističke destinacije.

Grafikon 7. Održive turističke destinacije u BiH

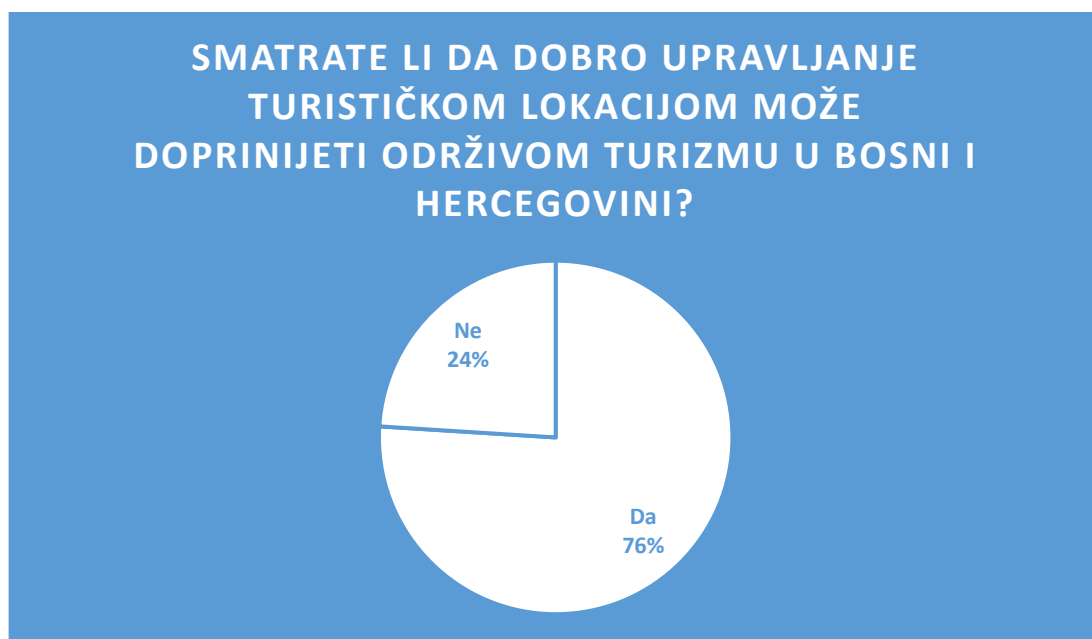
Izvor: kreacija autora

Kada je riječ o ovom pitanju, može se primijetiti da većina ispitanika smatra da u BiH postoje održive turističke destinacije (73%) iako određen dio ispitanika (27%) smatra da navedene destinacije ne postoje.

Na pitanje da navedu primjer održivih turističkih destinacija najveći broj ispitanika naveo je vodopad Skakavac. Osim toga, ispitanici su navodili i Bosansku Krupu, te Nacionalni park Kozaru.

Grafikon 8. prikazuje odgovor ispitanika na pitanja da li smatraju da dobro upravljanje turističkom lokacijom može doprinijeti održivom turizmu u BiH.

Grafikon 8. Doprinos održivom turizmu u BiH

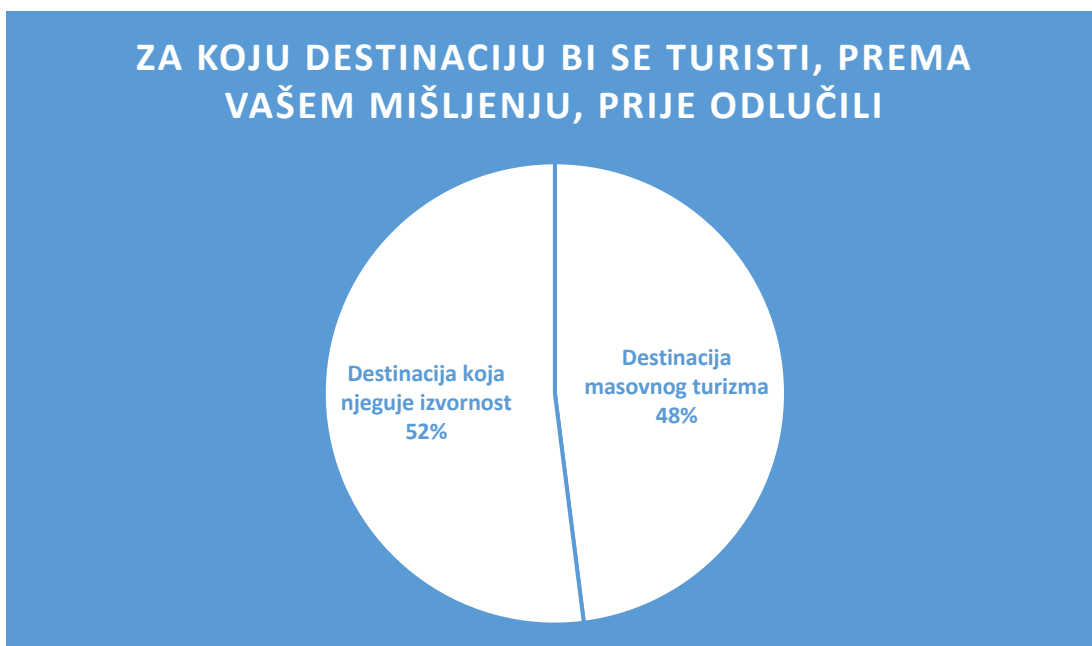

Izvor: kreacija autora

Na osnovu rezultata, vidi se da ispitanici većinski smatraju da upravljanje turističkom lokacijom može doprinijeti održivom turizmu u BiH, njih 76%. S druge strane, 24% ispitanika smatra da upravljanje turističkom lokacijom ne može doprinijeti istom.

Grafikon 9. prikazuje odgovor ispitanika na pitanja o destinaciji za koju smatraju da bi se ispitanici radije odlučili.

Grafikon 9. Odabir destinacije

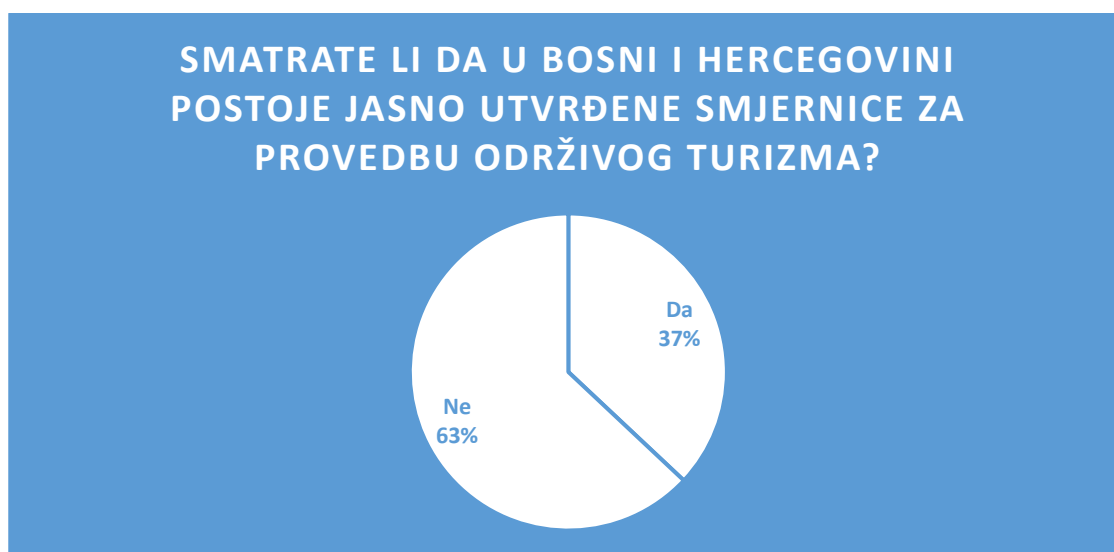

Izvor: kreacija autora

Na osnovu odgovora, vidimo da ispitanici imaju podijeljeno mišljenje kada je riječ o ovom pitanju. Njih 52% smatra da bi turisti radije izabrali destinaciju masovnog turizma, s prihvatljivim cijenama, ali uz neadekvatan odnos prema resursima destinacije. S druge strane, 48% ispitanika smatra da bi turisti radije izabrali održivu destinaciju koja njeguje izvornost, čije su cijene više i koja zagovara održivost u turizmu i edukaciju turista.

Grafikon 10. prikazuje odgovor ispitanika na pitanje da li smatraju da u BiH postoje jasno utvrđene smjernice za provedbu održivog turizma.

Grafikon 10. Postojanje jasno utvrđenih smjernica za provedbu održivog turizma

Izvor: kreacija autora

Rezultati pokazuju da većina ispitanika smatra da u BiH ne postoje jasno utvrđene smjernice za provedbu održivog turizma, njih 63%, dok 37% njih smatra da postoje jasno utvrđene smjernice.

Naredno pitanje postavljeno ispitanicima tražilo je od ispitanika da navedu inicijative i prakse održivog razvoja koje se trenutno provode u sektoru turizma u BiH. Većina ispitanika navelo je USAID inicijativu, kao i podršku Evropske Unije razvoju održivog turizma.

Grafikon 11. prikazuje odgovor ispitanika na pitanje da li smatraju da u BiH postoje jasno utvrđene smjernice za provedbu održivog turizma.

Grafikon 11. Aktivnosti koje mogu doprinijeti održivom turizmu u BiH

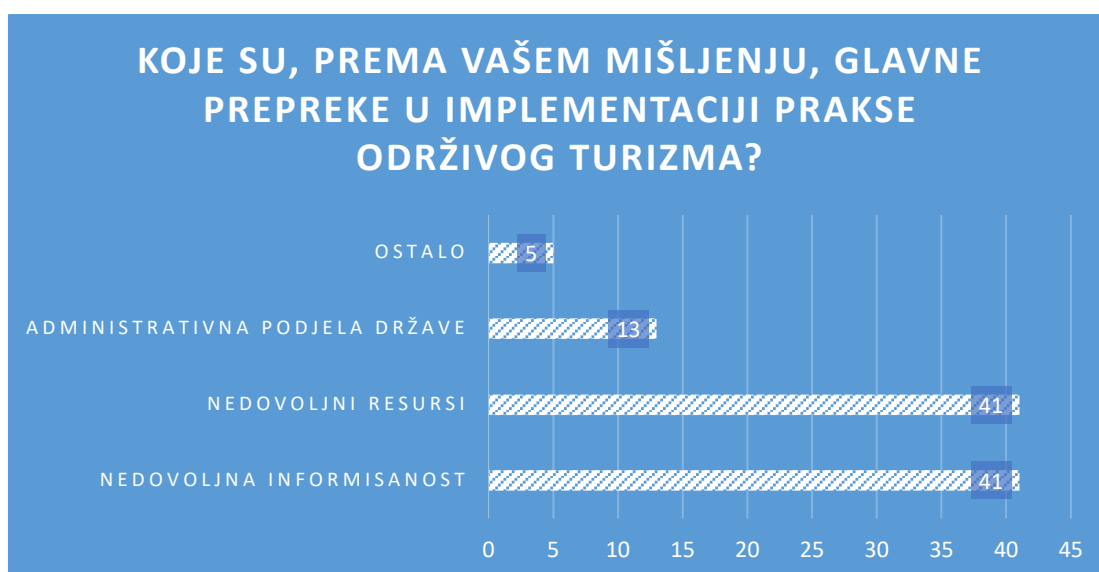

Izvor: kreacija autora

Na osnovu rezultata može se zaključiti da većina ispitanika smatra da korištenje obnovljivih resursa može doprinijeti održivom turizmu u BiH (35%), dok 22% i 21% ispitanika smatraju da aktivnosti usklađene s očuvanjem okoliša, kao i korištenje resursa lokalne zajednice. Osim toga, 13% ispitanika smatra da bi dobro planiranje i razrada aktivnosti bilo ključno za doprinos održivom turizmu, dok 9% smatra da je potrebno uspostaviti saradnju sa lokalnom zajednicom.

Grafikon 12. prikazuje odgovor ispitanika na pitanje koje su glavne prepreke u implementaciji prakse održivog turizma.

Grafikon 12. Glavne prepreke u implementaciji prakse održivog turizma

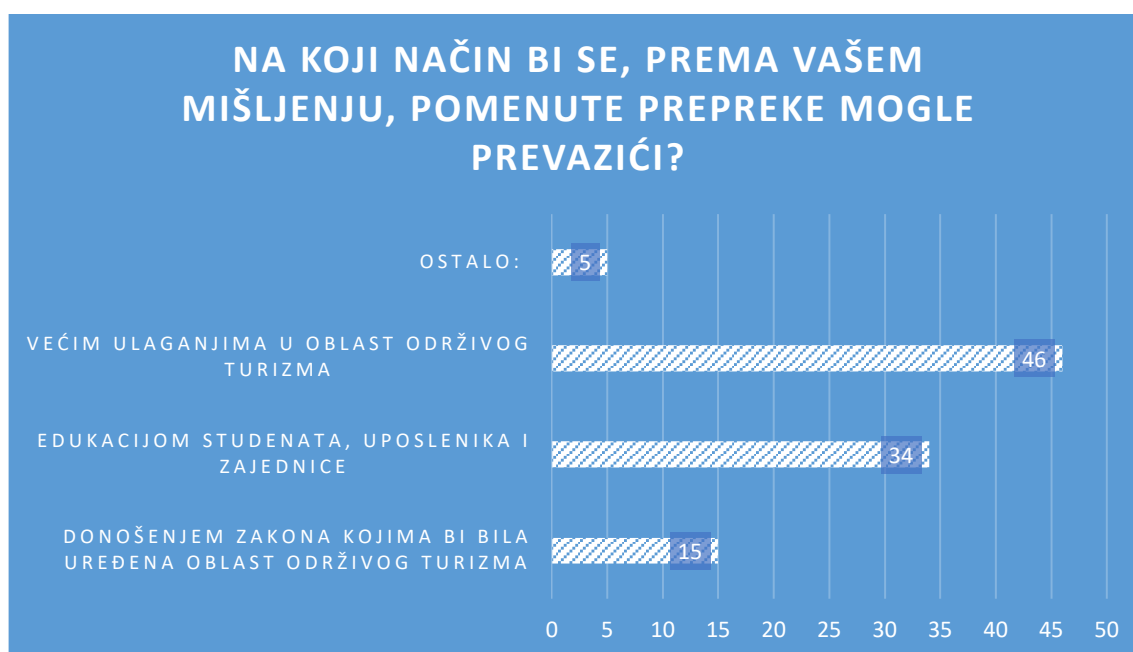

Izvor: kreacija autora

Na osnovu rezultata može se primijetiti da isti broj ispitanika smatra da su nedovoljni resursi i nedovoljna informisanost glavne prepreke u implementaciji prakse održivog turizma, po 41% ispitanika. Osim toga, 13% ispitanika smatra da je administrativna podjela države glavna prepreka, dok 5% smatra da su u pitanju neki ostali razlozi koji predstavljaju prepreke održivog turizma.

Grafikon 13. prikazuje odgovor ispitanika na pitanje na koji bi se način navedene prepreke mogle prevazići.

Grafikon 13. Prevazilaženje prepreka

Izvor: kreacija autora

Na osnovu rezultata, vidimo da, za prevazilaženje prepreka, većina ispitanika smatra da je potrebno povećati ulaganja u oblasti održivog turizma, njih 46%. 34% ispitanika smatra da je najbolji način za prevazilaženje prepreka, edukacija studenata, uposlenika i zajednice, dok 15% smatra da je donošenje zakona najbolji da se prevaziću prethodno pomenute prepreke. 5% ispitanika istaklo je ostale razloge.

6.2. Diskusija rezultata

Prvo istraživačko pitanje imalo je za cilj da odgovor na pitanje u kojoj su mjeri pojedinci zaposleni u sektoru turizma u BiH upoznati sa konceptom održivog turizma. Na osnovu rezultata, vidimo da je većina ispitanika upoznata sa konceptom održivog turizma u veoma velikoj mjeri. Određen dio ispitanika je otprilike upoznat sa navedenim konceptom, dok je nekolicina nedovoljno upoznata sa ovim konceptom.

Na osnovu prethodnih istraživanja, utvrđeno je da generalno nije uspostavljena svijest o održivom turizmu među mladim odraslim osobama i da većina ispitanika nije upoznata sa konceptom održivog turizma (Renon i Peysson, 2020).

Pored toga, većina ispitanika je prisustvovala nekom obliku edukacije o načinima unapređenja održivog turizma u BiH, dok većina njih također smatra da studenti odsjeka turizma/menadžmenta u turizmu imaju dovoljnu obuku iz oblasti održivog turizma.

Kada je riječ o drugom istraživačkom pitanju, cilj je bio da se odgovori kako turistički profesionalci razumiju važnost održivog turizma u BiH. Ispitanici smatraju da ekonomski aspekti predstavljaju najvažnije aspekte održivog turizma. Pored toga, zasigurno su važni i društveni aspekti. Kada je u pitanju zastupljenost održivog turizma, tu su mišljenja podijeljena. Ispitanici smatraju da je trenutni nivo zastupljenosti održivog turizma umjeren te da postoji mnogo prostora za napredak. Kada je u pitanju doprinos zajednici, ispitanici smatraju da održivi turizam zaista može da ima veliki doprinos zajednici i pozitivan uticaj na istu.

Istraživanja su potvrdila da postoje brojni aspekti održivog turizma, među kojima je najvažniji ekonomski aspekt koji se odnosi na ekonomsku isplativost, lokalni prosperitet, kvalitetu zapošljavanja u turizmu, kao i socijalnu jednakost (Niedzolka, 2014).

Kada je u pitanju trenutno stanje održivog turizma u BiH, ispitanici većinski smatraju da u BiH postoje održive turističke destinacije, te da dobro upravljanje turističkom lokacijom može doprinijeti održivom turizmu u BiH. Ispitanici također smatraju da održivost ne igra ključnu ulogu kod odabira destinacije za turiste jer će odabrati destinaciju masovnog turizma ukoliko su cijene prihvatljivije. Ispitanici također smatraju da ne postoje jasne smjernice za provedbu održivog turizma. Kada su u pitanju prakse održivog turizma koje se provode u BiH najveći dio ispitanika provelo je USAID inicijativu, kao i prakse Evropske Unije.

Postoji veliki doprinos turizma za ekonomiju BiH, te je u 2017. prihod od turizma iznosio oko 4 milijarde i 300 miliona dolara, na osnovu čega se zaključuje da je ukupni uticaj turizma na BDP 1 milijarda i 600 miliona dolara (Tadić, 2019).

Održivi turizam nailazi na brojne prepreke. Tako, između ostalog nedovoljni resursi i nedovoljna informisanost čine glavne prepreke u implementaciji prakse održivog turizma. Da bi se navedene prepreke prevazišle potrebno je povećati ulaganja u oblast održivog turizma, te također edukovati studente, uposlenike i zajednicu o održivom turizmu.

Istraživanje posjeduje nekoliko ograničenja. Bilo bi dobro provesti intervju sa zaposlenima u sektoru turizma kako bi se stekli odgovori koji odražavaju njihova istinska mišljenja i ponašanja, s obzirom na to da kod anketa postoji rizik da ispitanici daju one odgovore za koje vjeruju da su društveno poželjni. Osim toga, studija je provedena u određenom trenutku, što ograničava mogućnost promatranja promjena tokom vremena ili uspostavljanje uzročno-posljedičnih veza.

Na osnovu nalaza istraživanja, mogu se definisati sljedeće preporuke za menadžere:

- Razviti i implementirati redovne programe obuke o praksama održivog turizma za zaposlene u sektoru turizma, te saradivati sa obrazovnim institucijama kako bi se osiguralo da studenti turizma i menadžmenta u turizmu dobiju sveobuhvatnu obuku o održivom turizmu tokom studija.
- Naglasiti i integrisati ekonomske i socijalne aspekte održivog turizma u organizacione strategije i prakse, te razmotriti razvoj partnerstva sa lokalnim zajednicama kako bi se poboljšao pozitivan društveni uticaj turističkih aktivnosti.
- Provesti kampanje podizanja svijesti kako bi se istaknule postojeće destinacije održivog turizma u Bosni i Hercegovini i razviti marketinške strategije koje naglašavaju jedinstvene i održive aspekte turističkih destinacija kako bi privukli ekološki osviještene putnike.
- Istražiti načine da se održivi turizam učini ekonomski privlačnijim za turiste, potencijalno kroz posebne pakete ili popuste za ekološki prihvatljive izbore. Prenijeti dugoročne prednosti održivog turizma kako bi se opravdali potencijalno veći početni troškovi.
- Razviti i distribuirati jasne i praktične smjernice za implementaciju prakse održivog turizma. Ponuditi podršku i resurse preduzećima u sektoru turizma kako bi se olakšalo usvajanje održivih praksi.

Preporuke za buduća istraživanja uključuju:

- Provođenje istraživanja o faktorima koji utiču na procese donošenja odluka turista, s posebnim fokusom na to kako razmatranja održivosti imaju težinu u odnosu na druge faktore, kao što su cijena i pogodnost.
- Preduzeti longitudinalno istraživanje kako bi se pratio napredak inicijativa održivog turizma u Bosni i Hercegovini tokom dužeg perioda. Ovo može pružiti uvid u efikasnost implementiranih praksi i njihove dugoročne uticaje.
- Istražiti percepcije lokalnih zajednica o inicijativama održivog turizma. Procijeniti nivo uključenosti zajednice, identifikovati izazove sa kojima se suočavaju zajednice i istražiti strategije za poboljšanje angažmana zajednice u praksi održivog turizma.
- Istražiti efikasnost edukativnih programa usmjerenih na turiste u vezi sa praksama održivog turizma. Procijeniti uticaj takvih programa na ponašanje i izbor turista tokom njihovih posjeta.
- Provesti komparativnu analizu prakse održivog turizma u Bosni i Hercegovini sa drugim regijama koje se suočavaju sa sličnim izazovima ili imaju uspješne modele održivog turizma. Identifikovati prenosive najbolje prakse i naučene lekcije.
- Ispitati postojeće turističke politike u Bosni i Hercegovini kako bi se identificirale snage, slabosti i praznine u vezi sa održivim turizmom. Predložiti preporuke za poboljšanja politike koja bi mogla dalje promovirati održivost u sektoru turizma.

- Uporediti i suprotstaviti ponašanje turista u destinacijama masovnog turizma sa onima u destinacijama održivog turizma u BiH. Istražiti motivacije i faktore donošenja odluka koji razlikuju ove dvije vrste turista.

7. ZAKLJUČAK

Koncept održivosti podrazumijeva zadovoljenje potreba sadašnjih generacija, bez ugrožavanja budućih generacija. Održivost se definira kao očuvanje blagostanja tokom dugog, potencijalno neograničenog vremenskog razdoblja. Iako se ova definicija uglavnom fokusira na ekološki aspekt trostrukog rezultata, važno je napomenuti da okoliš i održivost nisu sinonimi. Očuvanje resursa varira, pri čemu su neki dobro zaštićeni, poput znanja i umjetničkih djela, dok drugi, poput kulturno-historijskih okvira, predstavljaju veće izazove.

Održivost može biti ekonomska, društvena i ekološka, ali je bitno napomenuti da su one međusobno povezane i utječu jedna na drugu. Ciljevi održivog razvoja su smanjiti stopu siromaštva i gladi, poboljšati zdravlje i blagostanje ljudi, omogućiti kvalitetno obrazovanje, rodnu ravnopravnost i smanjiti nejednakosti, zatim obezbijediti dostojanstven rad i ekonomski rast, nastojati uspostaviti odgovornu potrošnju i proizvodnju, kao i očuvanje klime i okoliša.

Ovaj rad bio je usmjeren na istraživanje koncepta održivog razvoja u sektoru turizma, a održivost u turizmu objašnjava se kao koncept koji ima za cilj optimalno koristiti ekološke resurse, poštivati socio-kulturnu autentičnost lokalnih zajednica i osigurati održivu i dugoročnu ekonomsku korist. Kada je riječ o održivosti u turizmu, najčešće se spominju različiti oblici turizma koji su u većoj ili manjoj mjeri usmjereni na aktivnosti u prirodi, očuvanje okoliša ili uključenje lokalne zajednice u donošenje odluka koje se tiču turizma. Neki od oblika održivog turizma su: ekološki, ekoturizam, zeleni turizam, soft turizam, ruralni turizam i turizam zajednice. Održivi turizam je moguće opisati kroz povezanost ovog sektora sa zaštitom okoliša, lokalnom zajednicom i privredom općenito, te kroz sljedeća načela: a) ekološka održivost; b) sociokulturna održivost; c) ekonomska održivost; i d) tehnološka održivost.

Na osnovu svega pomenutog, može se primijetiti da je sektor turizma povezan sa mnogim drugim sektorima i resursima i da ima direktan ili indirektan utjecaj na njih. Iako donosi mnoge prednosti (ekonomska korist, zapošljavanje, upoznavanje s različitim kulturama i tradicijama), turizam također može imati i negativan utjecaj na prirodu – npr. uništavanje prirodnih spomenika i zagađenje okoliša od strane turista koji posjećuju neku destinaciju. Istraživanja ukazuju na značaj stavova i vrijednosti pojedinca koje mogu utjecati na njegove odluke koje se tiču turizma – npr. koju destinaciju posjetiti i kako se ponašati prilikom te posjete. Indikatori održivog turizma su: noćenja, sezonski poslovi, nivo sezonalnosti i postotak ustanova koje djeluju tijekom cijele godine, udio u ukupnom BDP-u, zadovoljstvo turista i lokalnog stanovništva, postotak turista koji koriste različite načine dolaska, ugljični footprint, kvaliteta vode, odvajanje različitih vrsta otpada, upravljanje prirodnim resursima.

Održivost turističke destinacije može doprinijeti njenoj konkurentnosti, jer je konkurentnost destinacije zasnovana na resursima koji joj daju komparativne prednosti, a zavisi od sposobnosti kvalitetnog i adekvatnog iskorištavanja tih resursa u svrhu ostvarenja konkurentnosti turističke destinacije.

Bosna i Hercegovina ima mnoštvo prirodnih i društvenih resursa za razvoj turizma, ali je ipak potrebno poduzeti određene korake kako bi se turizam na ovim prostorima unaprijedio. Osnovni koraci ka unaprjeđenju turizma u Bosni i Hercegovini su: jačanje konkurentnosti, postizanje veće vidljivosti kao turističke destinacije na globalnom turističkom tržištu, poticanje kvalitete turističkih proizvoda i usluga, uvođenje inovacija u turizmu, poboljšanje saobraćajne infrastrukture, razvoj održivog turizma i oporavak turizma nakon pandemije COVID-19. Strategija razvoja turizma Bosne i Hercegovine za 2022-2027. godinu kreirana je u svrhu unaprjeđenja turizma Bosne i Hercegovine, a jedan od principa ove Strategije je upravo održivost koja se odnosi zaštitu životne sredine, kulture i izvora zarade. U svrhu uspostavljanja održivog razvoja turizma, sproveden je Projekat EU4BusinessRecovery, koji je imao za cilj pružiti podršku strateškom planiranju koje bi trebalo doprinijeti razvoju održivog turizma, pri čemu je sam projekat bio usmjeren na zelenu ekonomiju.

Istraživanje je imalo za cilj procijeniti svijest o konceptima održivog turizma među pojedincima zaposlenim u sektoru turizma u Bosni i Hercegovini. Rezultati pokazuju da je većina ispitanika dobro upoznata sa konceptom održivog turizma. Međutim, jedan dio ima samo djelimično upoznatost, a nekolicini nedostaje dovoljno svijesti. Suprotno prethodnim istraživanjima koja upućuju na nedostatak svijesti među mladim odraslim osobama, ova studija otkriva da je većina ispitanika dobila neki oblik obrazovanja o unapređenju održivog turizma u Bosni i Hercegovini i smatra da su studenti turističkog menadžmenta adekvatno obučeni u ovoj oblasti.

Drugo istraživačko pitanje fokusiralo se na razumijevanje kako turistički profesionalci percipiraju važnost održivog turizma u Bosni i Hercegovini. Učesnici smatraju da su ekonomski aspekti najkritičniji elementi održivog turizma, uz značaj koji se pripisuje društvenim aspektima. Stavovi o trenutnom nivou zastupljenosti održivog turizma su podijeljeni, a učesnici smatraju da je umjeren i da ima prostora za poboljšanje. Što se tiče doprinosa zajednici, ispitanici smatraju da održivi turizam može imati značajne koristi i pozitivno uticati na zajednicu.

Istraživanje potvrđuje različite aspekte održivog turizma, pri čemu su najvažniji ekonomski aspekti koji obuhvataju ekonomsku održivost, lokalni prosperitet, kvalitetu zapošljavanja u turizmu i socijalnu jednakost. Ispitanici općenito smatraju da u Bosni i Hercegovini postoje održive turističke destinacije, a efikasno upravljanje može doprinijeti održivom turizmu. Međutim, održivost nije odlučujući faktor u odabiru turističkih destinacija, pri čemu pristupačnost često ima prednost. Smatra se da nedostaju jasne smjernice za implementaciju održivog turizma. U Bosni i Hercegovini su usvojene prakse poput inicijative USAID-a i prakse Evropske unije.

Uprkos značajnom ekonomskom doprinosu turizma u Bosni i Hercegovini, koji je dostigao oko 4,3 milijarde dolara u 2017. godini, ispitanici primjećuju prepreke održivom turizmu, uključujući nedovoljne resurse i neadekvatnu svijest. Prevažilaženje ovih izazova zahtijeva povećana ulaganja u održivi turizam i edukaciju studenata, zaposlenih i zajednice o principima održivog turizma.

REFERENCE

1. Allan, M. i Allahham, S. (2021). Exploring the sustainable behavior and practices for public tourism organizations: a case of Jordan. *Contemporary review of the Middle East*, 8(1), 77-95.
2. Beg, M. (2018). Održivi ekonomski razvoj–prepreke i rješenja. *EFZG Occasional Publications (Department of Macroeconomics)*, 1, 371-394.
3. Begum, F. (2021). Sustainability in tourism: A boon to protect the tourist destinations. *International Journal of Tourism and Hospitality Management*.
4. Cernat, L. i Gourdon, J. (2007). Is the concept of sustainable tourism sustainable? Developing the sustainable tourism – Benchmarking tool. *United Nations New York and Geneva*, 2007.
5. Crouch, G.I. (2007). Modelling destination competitiveness – A Survey and Analysis of the Impact of Competitiveness Attributes. *CRC for Sustainable Tourism Pty Ltd.*, Australia, 2007.
6. Ćosić, A. (2018). Održivost – imperativ razvoja turizma. *Završni rad. Sveučilište u Splitu, Ekonomski fakultet*.
7. Dumbraveanu, D. (2007). Principles and practice of sustainable tourism planning. *Human Geographies*, 1(1). University of Bucharest.
8. Điver, S. (2019). Učinci online promocije bosanskohercegovačkog turizma na svjetsku javnost. *Magistarski rad. Univerzitet u Sarajevu, Fakultet političkih nauka*.
9. Federalno ministarstvo okoliša i turizma u saradnji sa USAID (2022). Strategija razvoja turizma Federacije Bosne i Hercegovine 2022–2027. *USAID*.
10. Giovannoni, E. i Fabietti, G. (2013). What is sustainability? A review of the concept and its applications. *Integrated reporting: Concepts and cases that redefine corporate accountability*, 21-40.
11. Glamuzina, N., Madžar, I. i Putica, J. (2017). Regionalni aspekt suvremenoga turističkoga razvoja Bosne i Hercegovine Regional aspects of modern tourism development of Bosnia and Herzegovina. *Hrvatski geografski glasnik*, 79(1), 61-79.
12. Gray R (2010) Is accounting for sustainability actually accounting for sustainability and how would we know? An exploration of narratives of organisations and the planet. *Account Org Soc* 35(1), 47–62
13. Grenier, A. A. (2021). From eco to sustainable tourism, the contradictions and challenges of nature-based tourism: The case of polar cruises. *Tourism*, 19-26.

14. Gržinić, J. (2019). Uvod u turizam – povijest, razvoj, perspektive. *Sveučilište Jurja Dobrile u Puli*.
15. Guerreiro, S. i Seguro, P. (2018). Sustainable Tourism Indicators – Monitoring sustainability performance in the Portuguese tourism industry. *15th Global Forum on Tourism Statistics*, 28-30.
16. Haldane, E., MacDonald, L., Kressin, N., Furlotte, Z., Kınay, P., Guild, R. i Wang, X. (2023). Sustainable Tourism in the Face of Climate Change: An Overview of Prince Edward Island. *Sustainability*, 15(5), 4463.
17. Hardy, A., Beeton, R. J. i Pearson, L. (2002). Sustainable tourism: An overview of the concept and its position in relation to conceptualisations of tourism. *Journal of sustainable tourism*, 10(6), 475-496.
18. Hoang, G., Yang, M. i Luu, T. T. (2023). Ethical leadership in tourism and hospitality management: A systematic literature review and research agenda. *International Journal of Hospitality Management*, 114, 103563.
19. Juganaru, I-D., Juganaru, M. i Anghel, A. (2014). Sustainable tourism types. *Ovidius University of Constanta, Faculty of Economic Sciences*.
20. Jurišić, M. (2018). Održivost kao sastavnica marke turističke destinacije. Disertacija. *Sveučilište u Rijeci, Fakultet za menadžment u turizmu i ugostiteljstvu*.
21. Kadušić, A., Smajić, S. i Mešanović, Dž. (2018). Turizam Bosne i Hercegovine. *Turistička geografija: fizičkogeografske i društvenogeografske osnove turizma*, 184-248.
22. Kalač, H. (2020). Održivi razvoj turizma u BiH. *Univerzitetska hronika – Stručni časopis Univerziteta u Travniku*, 1(1).
23. Knežević-Cvelbar, Lj., Grün, B. i Dolnicar, S. (2022). Do employees hold the key to environmental sustainability in tourism businesses? Empirical evidence from a field study. *Journal of Sustainable Tourism*, 1-14.
24. Kordej-de Villa, Ž. (1999). Ekonomski rast i održivi razvitak. *Privredna kretanja i ekonomska politika*, 9(73), 321-341.
25. Kovačević, N. D., Kovačević, L., Stankov, U., Dragičević, V. i Miletić, A. (2018). Applying destination competitiveness model to strategic tourism development of small destinations: The case of South Banat district. *Journal of destination marketing & management*, 8, 114-124.

26. Kožić, I. i Mikulić, J. (2011). Mogućnosti uspostave sustava pokazatelja za ocjenu i praćenje održivosti turizma u Hrvatskoj. *Privredna kretanja i ekonomska politika*, 21(127).
27. Kuhlman, T. i Farrington, J. (2010). What is sustainability?. *Sustainability*, 2(11), 3436-3448.
28. Lim, C. i McAleer, M. (2005). Ecologically sustainable tourism management. *Environmental Modelling & Software*, 20(11), 1431-1438.
29. Magaš, D., Vodeb, K. i Zadel, Z. (2018). Menadžment turističke organizacije i destinacije. *Fakultet za menadžment u turizmu i ugostiteljstvu*.
30. Mekić, M. (2023). Certificiranje turističke ponude za održivi turizam u BiH uz podršku Evropske unije. *EU4Business Recovery*.
31. Mitić, P. (2019). međuzavisnost ekonomskog rasta i zagađenja životne sredine zemalja jugoistočne Evrope. *Doktorska disertacija. Univerzitet u Nišu, Ekonomski fakultet*.
32. Mrkaić Ateljević, A. (2016). Analiza konkurentnosti turističke destinacije. *BH ekonomski forum*, 7(1).
33. Musa, S. i Islamović, A. (2006). Vrste turizma kao determinante regionalizacije Bosne i Hercegovine. *Turizam kao faktor regionalnog razvoja*, 5(1), 145-156.
34. Nagy, A. (2022). The 7 Best Practices of Sustainable Tourism Destinations. *Destinations International*.
35. National Marine Sanctuary System (2012). Sustainable tourism concepts – Module 1.
36. Niedziółka, I. (2014). Sustainable tourism development. *Regional Formation and Development Studies*, 8(3), 157-166.
37. Novaković, D. (2019). Stanje i mogućnosti u razvoju turizma Bosne i Hercegovine. Završni rad. *Veleučilište u Karlovcu, Poslovni odjel*.
38. Okvir za realizaciju ciljeva održivog razvoja u Bosni i Hercegovini (2020). *UNDP i Sverige*, 2021.
39. Palacios-Florencio, B., Santos-Roldán, L., Berbel-Pineda, J.M. i Castillo-Canalejo, A.M. (2021). Sustainable Tourism as a Driving force of the Tourism Industry in a Post-Covid-19 Scenario. *Soc Indic Res* 158, 991–1011.
40. Pearce, D. W., Markandya, A. i Barbier, E. B. (1989). Blueprint for a Green Economy. *Earthscan Publications: London, UK*.
41. Pičuljan, M. (2016). Održivi turizam Europske unije: analiza odabranih turističkih destinacija. Diplomski rad. *Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Fakultet ekonomije i turizma*.

42. Popesku, J. (2004). Konkurentnost i održivost turističke destinacije – preduslov uspešnosti marketinga hotelske kuće. *Zbornik radova "Hotelska kuća 2004"*, 103-114.
43. Pranić, M. (2017). Konkurentnost turističke destinacije kao faktor turističke potražnje: Studija slučaja RH. *Master teza. Sveučilište u Splitu, Ekonomski fakultet.*
44. Radić, D., Peštek, A., Čatić, H., Vučković, M.T., Činjarević, M. i Pale, M. (2021). Analiza sektora turizma u Bosni i Hercegovini – skraćena verzija. *Deutsche Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit (GIZ) GmbH.*
45. Rasool, H., Maqbool, S. i Tarique, M. (2021). The relationship between tourism and economic growth among BRICS countries: a panel cointegration analysis. *Future Business Journal*, 7(1), 1-11.
46. Renon, M. i Peysson, J. (2020). Sustainable tourism: A quantitative study on awareness, attitudes and behaviors of young adults. *Umeå universitet, Department of Business Administration.*
47. Ritchie, J.R.B. i Crouch, G.I. (2010). A model of destination competitiveness/sustainability: Brazilian perspectives. The competitive destination: a sustainable tourism perspective. *Revista de Administração Pública*, 44, 1049-1066.
48. Riznić, D., Urošević, S., Vuković, M. i Stević, Z. (2017). Ekonomski aspekti održivog razvoja i uticaj na životnu sredinu. *Zbornik Međunarodne konferencije o obnovljivim izvorima električne energije – MKOIEE*, 4(1), 139-147.
49. Sahahiri, R.M., Griffin, A.L., Sun, Q. (2023). Investigating Ecotourism Opportunities Measurements in a Complex Adaptive System: A Systematic Literature Review. *Sustainability*, 15(3), 2678.
50. Salas-Zapata, W. A., & Ortiz-Muñoz, S. M. (2019). Analysis of meanings of the concept of sustainability. *Sustainable Development*, 27(1), 153-161.
51. Simon, R. (2023). Turistička ponuda: komponente, tipovi i primjeri. *Warbletoncouncil.*
52. Stanić, M. i Vujić, T. (2016). Turizam kao faktor ekonomskog razvoja. *Zbornik radova Univerziteta Sinergija, Bijeljina.*
53. Tadić, M. (2019). Utjecaj turizma na odabrane ekonomske pokazatelje u Federaciji Bosne i Hercegovine. *Diplomski rad. Sveučilište u Splitu, Ekonomski fakultet.*
54. Telišman-Košuta, N. (2020). Turizam nakon doba korone: Što će biti drugačije? Što može biti bolje? *Institut za turizam.*
55. UNWTO (2019). *Sustainable development.*
56. USAID (2023). Developing sustainable tourism in Bosnia and Herzegovina. *Summary of Achievements.*

57. Vodopija-Milić, D. (2015). Turizam i prirodni okoliš. Diplomski rad. *Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Fakultet ekonomije i turizma.*
58. World Travel & Tourism Council (2022). Bosnia-Herzegovina: 2022 Annual Research: Key Highlights. *Economic Impact Reports.*
59. Yang, Y., Wani, G.A., Nagaraj, V., Haseeb, M., Sultan, S., Hossain, M.E., Kamal, M., Shah, S.M.R. (2023). Progress in Sustainable Tourism Research: An Analysis of the Comprehensive Literature and Future Research Directions. *Sustainability*, 15, 2755.

PRILOZI

Prilog 1.

Upitnik

1. U kojoj mjeri ste upoznati s konceptom održivog turizma?
 - a) Veoma dobro poznajem koncept održivog turizma
 - b) Otprilike poznajem koncept održivog turizma
 - c) Nepoznat mi je koncept održivog turizma

2. Jeste li prisustvovali nekom obliku edukacije o načinima unaprijeđenja održivog turizma u Bosni i Hercegovini?
 - a) Da
 - b) Ne

3. Smatrate li da studenti odsjeka turizma/menadžmenta u turizmu imaju dovoljnu obuku iz oblasti održivog turizma?
 - a) Da
 - b) Ne

4. Koji učinci održivog turizma su, prema Vašem mišljenju, najvažniji?
 - a) Ekonomski
 - b) Društveni
 - c) Ekološki
 - d) Ostalo:

5. U kojoj mjeri je održivi turizam zastupljen u Bosni i Hercegovini?
 - a) Veoma je zastupljen
 - b) Prilično je zastupljen
 - c) Nedovoljno je zastupljen
 - d) Nije zastupljen

6. Smatrate li da održivi turizam doprinosi zajednici?
 - a) Da
 - b) Ne

7. Smatrate li da u Bosni i Hercegovini postoje održive turističke destinacije?
 - a) Da
 - b) Ne

8. Ako smatrate da postoje, navedite primjer: _____

9. Smatrate li da dobro upravljanje turističkom lokacijom može doprinijeti održivom turizmu u Bosni i Hercegovini?

- a) Da
- b) Ne

10. Za koju destinaciju bi se turisti, prema Vašem mišljenju, prije odlučili:

- a) Destinaciju masovnog turizma, s prihvatljivim cijenama, ali uz neadekvatan odnos prema resursima destinacije
- b) Održivu destinaciju koja njeguje izvornost, čije su cijene više i koja zagovara održivosti u turizmu i edukaciju turista

11. Smatrate li da u Bosni i Hercegovini postoje jasno utvrđene smjernice za provedbu održivog turizma?

- a) Da
- b) Ne

12. Koje inicijative i prakse održivog turizma se trenutno provode u sektoru turizma u Bosni i Hercegovini?

13. Koje aktivnosti, prema Vašem mišljenju, mogu doprinijeti održivom turizmu u Bosni i Hercegovini?

- a) Dobro planiranje i razrada aktivnosti
- b) Korištenje obnovljivih resursa
- c) Korištenje resursa lokalne zajednice
- d) Saradnja s lokalnom zajednicom
- e) Aktivnosti usklađene s očuvanjem okoliša
- f) Ostalo:

14. Koje su, prema Vašem mišljenju, glavne prepreke u implementaciji prakse održivog turizma?

- a) Nedovoljna informisanost
- b) Nedovoljni resursi
- c) Administrativna podjela države
- d) Ostalo:

15. Na koji način bi se, prema Vašem mišljenju, pomenute prepreke mogle prevazići?

- a) Donošenjem zakona kojima bi bila uređena oblast održivog turizma
- b) Edukacijom studenata, uposlenika i zajednice
- c) Većim ulaganjima u oblast održivog turizma
- d) Ostalo: